Иван Добрев

ПРАБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ ПО СЪДОВЕТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЗЛАТНО СЪКРОВИЩЕ ОТ НАГИ СЕНТ-МИКЛОШ

Настоящото изследване на прабългарските надписи по съдовете на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош има за основа и начало монографията *Златното съкровище на българските ханове от Атилла до Симеон* [Добрев 2005].

Световно прочутото и с изключително висока художествена стойност златно съкровище от Наги Сент-Миклош е намерено на 3.07.1799 г. в лозето на българските търговци братя Накови от населеното с българи, унгарци и румънци австроунгарско градче Nagy Szent-Miklós, от техния ратай сърбина Vuin Neru, докато копаел лозето. Братя Накови подаряват съкровището на императора Йосиф II, който ги удостоява с благороднически титли. По тази история писателят Моор Йокай написва романа Циганski барон, а композиторът Йохан Щраус създава едноименната оперета.

Златното съкровище от Наги Сент-Миклош се състои от 24 съда с различна форма и големина, изработени от много висока проба злато, предимно 21 и 22 карата: 8 големи кани, 1 блюдо за хранене или поднос, 4 тасообразни плитки чаши или купички с тока за окачване, 4 чаши, двете от които може да се нарекат и канчета, 3 зооморфни купи, но по-скоро пак чаши или бокали, 2 патери, т.е. разлато-плитки черпаци, 1 ритон или златен рог за пиене, 1 дълбока и голяма чаша или купа, всички с общо тегло 9.926 кг, т.е. почти 10 кг.

По стените и дъната на съдовете на Съкровището са изгравирани най-разнообразни оригинални и много красиви фигури или изображения на хора и животни, обединени в конкретни сцени или сюжети и около които са преплетени растителни и геометрични орнаменти или мотиви, които като цяло са класически гръцки, византийски, скитски или сасанидскоперсийски с по-дълбоки корени и основа в ахеменидското изкуство от VI в. пр.н.е. и асирийското изкуство от VIII в. пр.н.е., като например мъж в броня, със завити в края крилца, а може би уши, които излизат от врата му, и с корона, очевидно цар, язди антропоид и обърнат рязко назад, се прицелва с лък срещу връхлитащ леопард или пантера, докато самият антропоид е фантастико-митично същество с тяло на крилат лъв или грифон и с глава на възрастен мъж с вглъбено-замислено продълговато лице с мустаци и заострена отдолу брада, също с корона.

В четири отделни изображения на една и съща кана, мъж с клонка в издигнатите нагоре ръце язди последователно антропоид с тяло на крилат лъв, по протежението на горната част на което ясно личи украсеният с пискюли лек палдъм, подопашник, с вдигната в началото, раздвоена в края опашка и падаща надолу с чупка по средата и витка непосредствено преди раздвоението и с човешка глава с палмета вместо корона и лице с брада и мустаци, общо взето като на предишния антропоид; крачещ кентавър с вдигнати нагоре ръце, в лявата от които държи нещо бяло във форма и с големина на яйце; брадат мъж, който издига високо над главата си с двете си ръце цветна гирлянда, язди антропоид, главата на който с палметата я има и на пандантив, намерен в Преслав, а така също и на един ремъчен край от Фьонлак, Унгария, още и в Централна Азия и е изобразявана и в аварското изкуство, и който антропоид е подобен на предния, но с малко по-иначе разположени и по-разтворени криле, също с лек палдъм и с превързана към средата, раздвоена в края опашка, както и с "известни различия" в главата и тялото (Л. Дончева-Петкова), за които ние обаче бихме казали, че определено не е изработено от същата ръка, помощникът чисто и просто не е успял да ги направи като майстора си, особено главата, където упорито-безуспешно е търсил пълното подобие, но е постигнал само приликата; пак крачещ, но по-скоро вдигнал предните си крака и застанал само на задните си крака кентавър.

На друго място грифон с орлова глава, орлова човка, изваден остър език и красиво извита, с палметовиден край опашка, е повалил сърна и е забил острите си орлови нокти в нейното тяло; изправен гол млад мъж, понесен в скута на летящ орел, с клонка в дясната ръка и чаша в лявата, която поднася към клюна на орела – Зевс, приел образа на орел, отвлича Ганимед, за да му служи като виночерпец, въпреки че Раковски е на по-друго мнение и го мрази от дъното на душата си, но не само затова; вдигнал десния си крак, крачещ грифон с орлова глава с остър, силно закривен надолу клюн и кръгло око; два барса придържат с по един вдигнат крак от двете страни цветен мотив от три елемента, дали не е родови герб или е монограм на майстора(?), а зад всеки един от тях по един по-малък грифон, които крачат с вдигната предна лапа, след края на която се издига полупалмета; чаши, някои ги наричат и купи за пиене, с обърната към вътрешността им глава на бик или зубър (?) и с поставка във вид на крака на лъв; жена, най-вероятно общоиранската богиня, покровителката на Сасанидите Анахита (М. Гаджиев), която язди леопард; гола женска фигура със слаби увиснали гърди и провиснал корем в ноктите на орел – тюркската по принцип и прабългарската в частност богиня Умай като хипостаза на иранската богиня Анахита (Н. Овчаров); хипокампи, морски коне с предна част на тялото като на крилат кон, но с орлови или човешки крака, и със задна част на тялото като на риба (Н. Мавродинов),

но по-скоро като че ли на какавида, завършващи с пищни опашки с много разклонения, има и такива, които са с глава на орел или на козел и др.

Растителният орнамент на кана № 2 във вид на фриз от копиевидни листа може да се вземе за чисто сасанидски; византийският орнамент преобладава и са явни връзките му с античния елинистически и римски орнамент, той е разпределен великолепно и това са медальони, обикновени или завързани спирали, бордюри, фризове от цветя, листа, розети или издатини, които са създадени от "много културни майстори и големи декоратори"; фризовете се повтарят в Кръглата църква в Преслав и в преславската керамика; специфичната палмета я няма в съвременната византийска орнаментика, но тя определено издава арабомохамеданско влияние, който се оформя едва в средата и във втората половина на IX в.; животинският орнамент е от лъвове, пантери, орли, сърни, фантастични животни като грифони и хипокампи; характерното тук е, че всички те са с изпъкнали гърди и това го няма нито по сасанидските, нито по византийските, нито пък по мохамеданските изображения, именно поради което това трябва да се приеме за особеност на нашия животински стил (Н. Мавродинов).

След и сред всичко това, особено силно се откроява и именно по тази причина, изключителен интерес представлява Триумфиращият Княз - Victorious prince, конникът от кана № 2, в сасанидска в основата си тежка метална ризница и шлем, подобни обаче и на броните на уйгурите от Западен Туркестан, и със слабо изразени монголоидни черти на лицето, когото специалистите антрополози определят като тураноид - междинно-смесен антропологичен тип от европеид и монголоид, който възниква на границата на Азия и Европа и е характерен преди всичко за тюрките най-общо, а така също и особено и за българите оногури и волжските българи, както и за унгарците от епохата на тяхното „Завладяване на родина", т.е. краят на IX-началото на X в. (Gy. László, İ. Rácz).

Конникът здраво държи за косата и влачи край коня си подтичващ мъж с вързани отзад ръце и с ясно изразени европеидни черти, също в броня, но по-друг вид, а на задния край на седлото му, е окачена отрязана човешка глава, пак с европеидни черти на лицето и дори като че ли напълно със същите индивидуални черти като на пленника, аналог на която глава е най-вероятно разпространеният при старите тюрки обичай да отрязват главата на победения неприятел и да я носят на колана си като знак на победата, но пък от сравнително отдавнашните ни научни занимания в областта на османотурската история ние със сигурност знаем, че завръщащите се от някакъв поход към Средна Европа турски войници струпват пред стените на Столицата десетки хиляди черепа на убити противници, или пък съществуващата при старите иранци практика да отрязват главата на убития от тях на бойното поле противник и да я поднасят като дар на своя цар или на храма на Анахита, на

която практика доста прилича и обичаят на волжските българи да поднасят и посвещават на Тангра отсечената глава на противника си герой, когото са убили на бойното поле.

Между впрочем, тъкмо за каната с тази гравюра, най-често и най-бързо и лесно се приема и твърди, че е аварска от VI-VIII в., откъдето пък като аварско по произход и принадлежност се определя и цялото Златно съкровище от Наги Сент-Миклош, именно поради което и на Националната изложба в Австрия през 1996 год., сбирката, в която Съкровището е представено единствено чрез рисунка с надпис *Goldkrug Nr. 2 von Sînnicolaul Mare (Nagyszentmiklós), Rumänien, 6.-8. Jhdt.*, има подзаглавие *Horsemen from the East,* т.е. *Конникът от Изтока* [Daim 2003, 1; National exhibition 2003, 2].

Специално този вид броня, която пък е елемент от материалната култура на номадите тюрки най-общо и много вероятно засега прабългари в частност, се появява за първи път в Европа още през VII в. по земите на сегашна Южна Русия и в областта на Карпатите, но вж. по-добре в оригинал: *From the VIIth to the Xth century, there flourished in South Russia and around the Carpathians, a school of metal workers who are usually linked to the Sasanian silver-workers of Iran* [Lang 1976, 123].

Конкретно за сюжетите и мотивите по златните кани, в източното изкуствознание се счита още, че..., но вж. по-добре в оригинал: *The golden jugs from Nagy Szent Miklos provide evidence for tradtional continunity as seen in the ascension scenes that were combined with the new theme of royal victory. The forest areas of Eurasia preserved the funeral ritual in which the Animal Style decorated the deceased; however these burials lacked the richness and splendour found in the earlier burials of the nomadic tribal chieftains* [Brentjes 2003, 7].

При този си набор и състав, форми, сюжети и мотиви Златното съкровище от Наги Сент-Миклош се характеризира още и с точно определено и конкретно, важно-централно място и значение в културно-историческото наследство на българския народ и на цялото човечество изобщо, дори само поставянето на който въпрос тъкмо по този начин не е никакво преувеличение или крайност, дължаща се на нашето, собствено българско пристрастие и заинтересованост, защото в действителност и фактически след Златото на египетските фараони, Съкровището се явява и по същество представлява първото и по-следващо най-богато и най-красиво сред всички златни съкровища по Света, по силата на това, че при него се наблюдава, както се изразяват специалистите, една „изключителност и неповторимост като съчетание на високо художествени качества с богатството на материала" [Ваклинов 1977, 150], което като цяло не само „го отделя от останалите произведения на старобългарското златарство", репликираме ние, възползувайки се от заключителния израз на последния автор, но и от всички останали златарски произведения по Света.

Специалистите изкуствоведи, историци, езиковеди, културолози и др. изразяват възхищението си от Съкровището само под формата на суперлативи като „достобележито съкровище", „златно съкровище, което спада към една от най-богатите археологически находки", „най-прекрасното наследство", „несравнимо златно съкровище", „прочутото

съкровище от Наги Сент-Миклош", „великолепната находка", също и „впечатляващата археологическа находка", „най-богатата колекция от метални художествени произведения", „световно известната колекция от златни изделия", „една от най-забележителните находки от ранното европейско Средновековие", „прочутото съкровище, по което са изгравирани най-известните произведения с фантастични изображения", „Один из самых известных кладов в истории человечества" и още много други: ***The Treasure of Nagyszentmiklós: One of the most remarkable finds of the early European Middle Ages:*** *In the last 200 years, hundreds of scientists studied the treasure of Nagyszentmiklós but the mystery remains: when were the dishes made, who made them, who owned them, why were they made in an odd number, who and why hid them? There were many ideas and explanations, but the treasure remains a mystery.*

The Treasure itself consists of 23 vessels of different shapes and sizes manufactured of a very high standard of gold.

The language of the inscriptions on the vessels of the Treasure is not clearly known, and the inscriptions on some pieces have increased the complexity of the arguments rather than reduced them. There is an inscription in Greek and 14 short inscriptions in a Runiform script (an old Turkic alphabet).

According to one theory, the treasure was made in the 8th century by the Avars, a nomadic people of uncertain origins and ethnolinguistic affiliation. Another theory claimed that Bulgarians made the utensil in the 9th century, and according to another study the Magyars of the Original Settlement made the treasure in the 10th century [Goran 2017, 1-9].

Само едно от множеството потвърждения и доказателства за изключително важното и централно място и голямото значение на Златното съкровище на българските ханове от Атилла до Симеон Велики в културно-историческото наследство на българския народ и на цялото човечество изобщо е и никак неслучайният факт, че в организираната и лично водена от изтъкнати американски археолози десетдневна обиколка по най-големите европейски музеи в Берлин, Виена и Торино с цел запознаване с тамошните колекции на египетското, класическото и близкоизточното изкуство, на историческите забележителности във Виена се отделят само два дни и веднага след слизането от самолета се минава набързо-последователно през Стара Виена, известна катедрала, Природо-историческия музей с прословутата Вилендорфска Венера и се пристига в the fabulous Kunsthistorisches Museum. Among its treasures are the 18th-dynasty sculpture of Thutmosis III, ***the gold of Nagyszentmiklos*** and the Gemma Augustea cameo.

Златното съкровище от Наги Сент-Миклош е българско по произход и принадлежност; то е събирано, ползвано, съхранявано и пазено в трапезарията и хазната на българските ханове и царе още от времето на тяхната миграция през Кавказ; било е изложено и съхранявано последно в тронната зала на царския дворец, построен и обитаван най-напред от цар Симеон Велики след пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав през 893 г.; изнесено е от тук през 971 г. по време на обсадата и превземането на столицата Велики Преслав от византийската войска, а с това и непосредствено преди падането на Източна България под византийско иго; съхранявано е в Отвъдунавска България от българските жупани князете Гиляд, Ботаул и Ахтум; заровено е през 1008 г. край прабългарското селце с по-късно име Nagy Szent-Miklós по време на продължаващото заграбване на отвъддунавските български земи от страна на маджарите и по-специално при техния жесток погром върху българската народност и държавност в областта на княз Ахтум жупан, където е и намерено през 1799 г.

Голямата културно-историческа стойност и ценност на Съкровището произтича още и от факта, че неговите съдове са събирани и ползувани лично от прабългарските владетели, сред които особено ярко се открояват праотецът на българите хан Кубрат и основателят на българската държава на Балканите хан Аспарух, като с две от купите пък е покръстен първият християнски български владетел княз Борис, ролята и значението както на самия него като държавник и личност, така също и на неговото епохално дело не само и единствено за българската история, но и за европейската история, а от тук и за цялата световна история завинаги ще останат огромни и ненадминати.

Голямата културно-историческа стойност и ценност на Съкровището се обуславя и потвърждава и от уникалните прабългарски надписи по него, защото такива надписи не са открити досега никъде на друго място, а дори и за в бъдеще да бъдат открити, те надали ще бъдат върху точно такива „носители", от една страна и от друга страна, прабългарските надписи по Съкровището по един категорично-неоспорим и неповторимо-убедителен начин представят и разкриват лексико-граматичната структура не на един изолирано-ограничен прабългарски диалект, а на всички без изключение късноантични и ранносредновековни български езици и диалекти, който научен проблем от своя страна е изключително важен и значим не толкова и единствено за българската лингвистика и историография, но напълно спокойно може се каже, и за цялата световна тюркологическа лингвистика и историография [Добрев 2005, 273-285, срв. Hosszú 2013, 151-152].

По съдовете на Златното съкровище на българските ханове от Атилла до Симеон Велики има три вида прабългарски надписи - 1 гръкографичен и гръкоезичен надпис, 1 гръкографичен надпис и рунически прабългарски надписи.

По традиция всички изследователи на Съкровището се ползват от номерацията на съдовете, направена още от J. Hampel през 1885 г. в книгата му *Der Goldfund von Nagyszentmiklós sogenannter "Schatz des Attila"*, издадена в Будапеща.

ГРЪКОГРАФИЧЕН И ГРЪКОЕЗИЧЕН ПРАБЪЛГАРСКИ НАДПИС

По графично-езикова форма надписът върху златните купи №№ 9,10 е гръцки, но по съдържание той носи в себе си и отразява една собствено прабългарска действителност, именно на основата на която се и обединява с останалите прабългарски надписи по съдовете на Съкровището. Възможно най-коректно-точно и убедително-достоверно още през 1935 г. този надпис е разчетен, преведен и обяснен от видния и световно известен български езиковед акад. Ст. Младенов [1935], превода на който той формулира по следния начин: *Христе, чрез водата [кръщението] успокой твоето чедо [рабъ], като го освободишъ [отъ грѣхътъ]* [30-34]. Именно този превод ние си позволяваме да редактираме не смислово-съдържателно, а само стилистически и му придаваме по-гладкия и лесно разбираем според нас вид: *Господи, чрез водата успокой раба Твой, като го освободиш от греховете му!*

Непосредствено преди да приеме Свето Кръщение, княз Борис I Кръстител нарежда да извадят от съкровищницата му две златни купи и както си проличава от печата на придворната златарска работилница от вътрешната страна на закачалката, да ги изпратят в Константинопол, където изгравират на дъното им, заедно с въведения от св. Константин Христов Монограм като знак на Оглашението и Обръщането в пречистата и света Християнска Вяра и с който винаги идва Победата, и равнораменен разцъфнал кръст, Кръщелния надпис, обкръжен от изящен растителен орнамент, като при втората купа Надписът е нанесен предварително върху златен диск, който след това е запоен към дъното.

През есента на 865 г. княз Борис приема Свето Кръщение заедно със семейството си, а през май 866 г. той организира и провежда първото масово покръстване на българите: *Но понеже от намерения в Югозападна Албания надпис се знае вече сигурно, че "Борис се покръстил заедно с дадения нему от бога народ в 6374 година" от С.М. по цариградската ера или в 866 (=6374 - 5508) септемврийска година от Р.Хр., която продължавала от 1 септември 865 до 31 август 866 година, то покръщането на Борис и на неговия народ станало между 1 и 19 септември 865 г., може би на 14 септември (стар стил) - на Кръстовден 865 г.* [Златарски 1971, 56, вж. Добрев 2006, 10; Москов 1988, 107-108].

ГРЪКОГРАФИЧЕН ПРАБЪЛГАРСКИ НАДПИС

Гръкографичен е прабългарският надпис на златната купа № 21. До преди известно време се смяташе, че той е „най-дългия надпись в гръцки букви на единъ от златнитѣ сѫдове из казаното съкровище" (Ст. Младенов) или „Първият запазен текст на прабългарски език" (М. Москов). В действителност Надпис № 21 е преди всичко и най-вече лексико-граматически най-обемистият, пълният и завършен, не само формално, но и съдържателно коректно-правилният и дори изящно-красив, самобитно-специфичният и публично известен вече и в превод от средата на първите 10 г. от началото на този век, текст на прабългарски език или с една дума, този надпис, както и самото съкровище, е уникален и неповторим.

Надписът е изпълнен с гръцки букви по периферията на богато украсен с ажурна плетеница златен диск, допълнително монтиран върху дъното отвътре на плитка полусферична златна чаша във вид на овално тасче с диаметър 12 см, тегло 212 гр. и дръжка за окачване на колана, която чаша в съвременните български кухненско-домакински представи като че ли може да бъде определена и като купичка, която като съд по начало е с двойно предназначение - за хранене и за пиене.

На външната страна на дъното на тази малко необичайна от съвременна гледна точка златна съдинка, но така или иначе и въпреки всичко, в случая все пак чаша, е изгравирано фантастично животно с лъвска глава, което на нас повече ни прилича като че ли на конска глава с буйна грива и зейнала уста, с тяло по-скоро на крилат кон с орлови крака с тънки дълги нокти, с рязко прегъната нагоре и привързана към гърба опашка, завършваща с две по-дълги и едно по-късо, между тях разклонения, с гърди, нашарени с хоризонтални райета и с хълбоци, върху които се спускат стеснено-завити в краищата си кичури дълга козина и което фантастично животно е забило ноктите си последователно в темето на главата, лявата плешка и левия хълбок на космат планински козел с отворена уста и изплезен език и с гърди и шия, нашарени пак на хоризонтални райета. От вътрешната страна, там, където започва и завършва Надписът, е гравиран и равнораменен християнски кръст с трапецовидно уширение в края на всяко едно от рамената.

† ΒΟΥΗΛΑ·ΖΟΑΠΑΝ·ΤЄСΗ·ΔΥΓЄΤΟΙΓΗ·ΒΟΥΤΑΟΥΛ·ZϬΑΠΑΝ·ΤΑΓΡΟΓΗ·ΗΤΖΙΓΗ·ΤΑΙCΗ †

Асемантичното четене на Надписа не представлява никакъв или поне особен проблем, но проблемите възникват и се проявяват едва след опита да се разчете, транскрибира, осмисли, разтълкува и преведе Надписът, именно поради което до днес са налице немалко на брой прочити и преводи резултат от такива опити, които, разбира се, изобщо не съвпадат помежду си и все пак, определено смущаващото и дори фрапантно-драстичното в случая е това, че съдържанието на текста при всички тях се получава и звучи или малко странно и необичайно за такъв вид надпис, или пък изцяло алогично и дори забавно-комично, но има и такива, които изглеждат направо фантастично-неописуемо и невъобразимо, именно поради което, изпаднали в силно затруднение, ние си мислим, че дори и последното определение е твърде бледо и изобщо не е в състояние да придаде и изрази докрай и напълно онова, което наистина представляват като съдържание и форма някои от досегашните преводи: **Buyla Jopan tesi düge(r)tögi, Butaul Jopan tagrogi. İçigi tesi** - Buyla Çoban tası doldurdu, Butaul Çoban (mezara) taktı (=astı). İçki tası. - *Чобан Буйла напълни таса, Чобан Бутаул го прикрепи (към гроба) (=окачи го). Това е тас за напитки* [Tekin 1987, 29].

Обяснението на току-що приведения като транскрипция и преведен от нас на български език превод на Надписа, направен от проф. Т. Текин, следва логиката на пояснението на O. Pritsak [1955], който тръгва и върви по дирите на продължаващия според него дори до началото на XX в. обичай на „македонските славяни" в определени дни „да дават на мъртвите да пият вода" и допускането, че практикуването на този обичай става под формата на „прикрепване" или „окачване" на гроба на мъртвия на тас, който се пълни с вода, и че в

Надписа фактически става дума за подобен обичай, в който вземат участие Buyla Çoban и (неговият син?) Butaul Çoban, така че Buyla Çoban е напълнил таса, а Butaul Çoban го е „прикрепил" или „окачил" този тас на гроба на някой, който е почитан от тях двамата [89].

Отново преглеждаме малко по-горе приведения превод и текста като цяло, но не намираме необходимото обяснение, още по-малко пък и конкретно-обективно оправдание, поради което вече сме принудени да си признаем и приемем, че за нас така и ще си остане докрай напълно неясно за какво все пак трябва да се счита това *Çoban* тук след двете имена, дали за иранското по произход собствено тур. *çoban* „овчар", при което непременно ще трябва да си мислим, че в Надписа се говори за двама овчари, но ако е така, в турския език наименованието за професия трябва да бъде преди определяемото име, тогава дали тук не става дума за титла някаква или пък чисто и просто за фамилното име на Buyla и на неговия син Butaul, което фамилно име, както при всички турски фамилни имена, е омоним, еднакво по звуков строеж на апелатива, на основата на който то се образува.

И все пак странностите, много меко казано, в конкретно-частен план са нищо пред куриозно-екзотичните, но защо не и ненормално-девиативните представи на авторите, за които въпросните две лица изпълняват по същество „съответния български обичай", като поставят на гроба на „ценения от тях двамата" покойник, много скъп и специално надписан златен тас, откъдето ние пък трябва непременно да си направим извода, че те дори и през плет не са виждали християнско гробище, особено с тези „дири на продължаващия дори до началото на XX в. обичай", но си го измислят и донатъкмяват само и само да мотивират и оправдаят неграмотно-нескопосания си превод.

В превода на проф. В. Томсен текстът има следното съдържание: *Le zoapan Bouïla a achevé la coupe, (cette) coupe à boire, qui par le zoapan Boutaoul a ètè adaptée à être suspendue,* преведено от проф. Д. Немет на немски език като *Buila-župan hat die Schale vollendet, (diese) Trinkschale, die Butaul-župan zum Aufhängen geeignet gemacht hat,* а така също и от акад. Ст. Младенов на български език през 1926 г. като *Жупанъ Буила свърши купата, (тая) купа за пиене, която от жупана Бутаулъ биде приспособена да се окачва,* но през 1928 год., като *Зоапанът боилъ завършилъ чашата, (тая) чаша за пиене, която е приспособена от зоапана-бутаулъ да се окачва,* докато през 1935 год. преводът вече се видоизменя частично до *Буила-жупанъ завърши купата, (тази) купа за пиене, която Бутаулъ-жупанъ приспособи да се окачва,* но пък преводът на руски език от 1986 г., на същия оригинал, само че по друг път, има вида *Зоапан Буйла приобрел чашу, эта чаша для питья, которая была приспособлена зоапаном Бутаулом для подвешивания* (И. Бенцинг).

Самият акад. Ст. Младенов превежда текста на Надписа като *Боила зоапанъ дълба (писа, гравира) борбата, Бутаулъ зоапанъ дълба (гравира) вжтрешния кръстъ,* а според проф. Д. Немет най-напред немският превод на Надписа, трябва да е *Die Schale des Boila Čaban, in seinem Auftrage wurde sie ausgeführt; Botaul Čaban hat ihr die Schnalle machen lassen, seine Trinkschale ist sie,* преведен от своя страна на руски език от немския превод на И. Бенцинг като *Чаша Бойла Чабана, она сделана по его заказу. Батаул Чабан приказал сделат к ней пряжку; она есть питейная чаша* (1932), също така и *La coupe de Boila Caban, elle a été exécutée sur son ordre. Botaul caban en a fait faire la boucle. C'est sa coupe à boire* (1933) или пък като *Чаша Буйла Чабана, он (приказал) ее отлить; [теперь она] питейная чаша Бутаул Чабана, который приказал приделать к ней пряжку* (1971), докато С. Байчоров пък същия немски превод предава на руски език като *Зоапан Буйла сделал ковш, [этот] ковш для питья, Зоапаном Бутаулом был прилажен для подвешивания,* а според нас, след консултация с германист, преводът на същия немски текст трябва да има вида *Купата на Боила Чабан, по негова поръка тя беше изработена; Ботаул Чабан даде да й поставят окачалка, негова купа за пиене е тя* и след всичко това, през 1971 г., вече английският превод на Надписа пак от проф. Д. Немет е *B. Č's cup, he had it cast [and now it is] B. Č's drinking cup, who had a clasp made [to it],* което според нас може да се предаде на български език като

Това е купата на Буйла Чабан, той накара да я отлеят [и ето я сега] купата за пиене на Бутаул Чабан, който накара [за нея] да й направят дръжка, а преводът на същия този надпис според С. Байчоров е *Чаша Бойла Зопана, сделана она Ботаулом, чаша для питья для окружающих Зопана* [Байчоров 1989, 126; Бенцинг 1986, 16-17; Младенов 1926, 68; ~*~1928, 68; ~*~1935, 3,34; Németh 1932, 16,50-51; ~*~1933, 8-15; ~*~1971, 13; Thomsen 1917, 15,24].

Необосновано-недоказан като процедура и алогично-комичен като краен резултат е опитът за разчитане, трансрипция, превод и тълкуване на Надписа на Боила от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош на О. Мудрак [2012]: *Часть сосудов снабжена надписями т.н. „восточно-европейской руникой“ и греческими буквами. Греческие надписи встречаются на двух сосудах и сработаны ювелиром. Клад представляет собой единый сервиз с комплексом близких друг к другу надписей, связанных по характеру исполнения с орнаментом этого сервиза. Сделаны были сосуды в промежутке между V и X веком нашей эры. Подробное описание предметов было сделано Йозефом Хампелем.*

Интерес представляет сосуд 21 по его нумерации. Это - круглая чаша. Внутренняя поверхность ее дна украшена диском ажурной работы, обрамленным кольцом. В кольце выбита пунсоном надпись греческими буквами на непонятном (~ аварском) языке. В центре чаши изображен кружочек. От него отходят к внешнему тонкому кольцу с надписью линии в виде спиц, края которых загнуты. Эти спицы делят круг на восемь полей, которые украшены связками ветвей, аналогичных украшающим сосуды 13-16 и 19.

На внешней стороне дна чаши внутри круга, обрамленного кольцом, украшенного такими же связками ветвей, изображена сцена борьбы двух зверей: крылатый лев теснит горного козла. Край чаши так же, как и у чаши 20, несколько вогнут внутрь. Подкраем чаши проходит орнамент из листьев. Такой орнамент проходит и по внутреннему краю сосуда. К краю чаши приделана шарнирная пряжка, такая же, как у сосудов 9, 10, 20. Диаметр чаши 12 см. (Hampel, c. 44).

Надписи, выполненные руникой, пока не читаются. Вторая надпись греческими буквами сделана по-гречески. Так что это единственный сосуд, выполненный тем же ювелиром в рамках одного заказа, с более или менее отождествляемыми буквами.

Итак, текст надписи сделан по кромке внутреннего круга. Начало надписи маркировано значком вертикального внутри строчки креста. По отношению к линии пряжка - центр круга (абсциссе) крестик расположен под углом примерно 30° от центра чаши. А по оношению к поперечной линии внутреннего псевдокреста под углом 45°. Т.е. начало надписи гармонизованно с внутренним изображением. Ниже приводится данная надпись с разбивкой на две части, традиционно поддерживаемой всеми исследователями.

Слова или синтаксические группы (т.е. сочетания с клитиками) в надписи уже были отделены точками ювелиром.

При попытке перевода надписи на чаше из "клада Атиллы" главной предпосылкой являлась адекватность писавшего и уместность текста на драгоценной чаше из царского клада. Оказалось, что довольно сносно данный текст читается, если исходить из булгарской языковой принадлежности.

В целом, надпись вдоль кружка чаши из аварского, по мнению большинства археологов, клада читается по принципам греческой орфографии Дунайских Булгар, отражает типичную фонетику и грамматику, присущую булгарской ветви тюркских языков и представляет собой ожидаемую здравицу:

„Если князь, то в таком случае, как говорится, прославься!
А вот - чаша, то в таком случае, опрокинь и выпей!, как говорится“
или
„Князь, следовательно, так сказать, веди себя достойно! (~ прославься!)
А вот - чаша, следовательно, опрокинь и выпей, так сказать.“

Думается вполне логичным считать, что аварский язык является одним из булгарских диалектов, имеющим характерную именно булгарскую фонетику и морфологию. Судя по всему огромное количество булгаризмов в венгерском языке не является плодом мимолетного контакта во время переселения венгров на новую родину, а представляет собой отражение аварского субстрата в Трансильвании и Паннонии. Ведь с VI по начало IX века на этих территориях находился основной домен Аварского каганата.

Исчезнувшее "аки обры" кочевое население основного этноса просто влилось в новую общность кочевников венгров и оставило более сотни слов на протяжении постепенной ассимиляции [1-7].

Цялото това, достатъчно разнообразно и многообразно изобилие от несъвпадащи и дори силно разминаващи се и противоречащи си един на друг прочити-преводи, безспорно заслужава един, далеко по-подробен и задълбочен от вече направения [László, Rácz 1984, 158-159], метатеоретичен анализ с оглед на теоретични основания, подходи и методи на осмисляне, разчитане и тълкуване на Надписа, но нека засега и тук се задоволим само специално да отбележим, че не особено добро впечатление у по-критико-скептически настроения лингвист оставя много слабата, а на места дори и крайно ниската, направо неграмотната и незадоволителна лингвистична основа аргументация при повечето от така предложените тълкувания, особено в сектора на морфолого-синтактичната им структура, която винаги остава или се отхвърля на втори план, ако изобщо й се обръща някакво внимание.

Именно в светлината на тази не особено оптимистична, но във всички случаи неоспоримо-обективна констатация се очертава като напълно оправдано и повече от задължително и проявеното по-нататък повишено внимание към морфолого-синтактичната структура на текста на Надписа, без лингвистически адекватното и напълно компетентно-квалифицираното, последователното и изчерпателно разкриване, разясняване и описание на която изобщо не може да се мисли и дори и да става дума за някакъв, що-годе разумно-приемлив и убедителен превод на Надписа, включващ и носещ без остатък в себе си и морфолого-синтактичната семантика на тази структура.

Ето защо, но не само поради това, и днес все още продължава да бъде актуално-валидно изведеното преди повече от 60 год. заключение, че „нито един от авторитетните лингвисти, които са се занимавали с надписите на Съкровището, не е могъл да утвърди едно четене на надписите, тълкуването на които да е общопризнаваемо. С други думи надписите от Надсентмиклошкото съкровище при днешното състояние на науката могат да се смятат все

още за загадка. От което пък следва, че не може в никакъв случай да се тегли заключение само въз основа на тях за датата и произхода на Съкровището" [Димитров 1948, 368].

При това положение на нещата около досегашните прочити и преводи на Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, трябва непременно да се отбележи, че вън и независимо от всякакви извъннаучни лични предубеждения и предпочитания, чисто и просто по силата и с оглед на вътрешно присъщите му, тюркологически съвсем лесно установими и наблюдаеми дори и „на повърхността", структурнотипологически черти и особености, именно този надпис получава своето най-логично-адекватно и завършено-убедително разчитане, тълкуване, обяснение и превод единствено и само на основата и в рамките на тюркските езици, тъкмо където са налице и може да се намерят не някакви си „по-преки подобия" или „близки и надеждни аналози", които могат да послужат единствено, за да се скалъпи с тяхна помощ само някакъв си измислено-фалшив „превод", а самите онези, изконно-оригиналните, чистите и неподправени, същинските и истински думи и граматични форми от Надписа, с тяхната, разбира се, фонетико-лексико-граматична модификация и специфика в зависимост от респективно по-голямото или по-малко съвпадение или различие според по-голямата или по-малка близост на съответния тюркски език до прабългарските езици и диалекти.

Преди преминаването към разчитането, тълкуването и превода на Надписа обаче крайно наложително е да се определи и посочи графико-фонетичната емпирична база под формата на конкретна транскрипция, на основата и с помощта на която да се развият и обосноват и всички по-нататъшни разсъждения и съображения относно съдържанието на неговия текст.

От съществуващите и предложени досега транскрипции на Надписа като тази например на проф. В. Томсен - **Buila zoapan täsi dügätügi Butaul zoapan taγruγï ičigi täsi,** още и по-предната транскрипция на на проф. Д. Немет - **Būila zoapan täsi dügätügi Botaul zoapan taγruγi ičigi täsi** [Баскаков 1969, 256], но и след това - **Buyla Čåban tesi - dügetögi - Butaul Čåban tagrogï ičigi tesi** [Németh 1971, 13] или пък на С. Байчоров [1989] - **Боыила (Бойла) Зопан теси, дыгетюги Ботаул, Зопан тагроги итзиги тэси** [129], според нас някои по-обосновани и доказани от тюрколого-славистична и палеографска гледна точка, решения съдържа определено оригиналният прочит транскрипция на акад. Ст. Младенов [1935], който има вида **Buila zoapan tesi digetigi [dygätügi], Butaul zoapan tagroγi ičigi tesi** [34], с оглед и на която ние пък транскрибираме Надписа в познатата и използувана в лингвистиката латинска по основа графика като **Buila žoăpan tešeji dugetojgi Butaul žoăpan tagrogi ičigi täjši,** тъкмо тази форма и различията спрямо останалите транскрипции на която ще бъдат достатъчно подробно, индивидуално-поотделно анализирани и аргументирани в хода на цялото по-следващо изложение и на основата именно на която трябва да се осъществи и разгърне и нашето по-нататъшно изследване на Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, с крайна цел достигането и предлагането на един обектно, максимално адекватен и логичен, обоснован и убедителен превод на неговия текст на съвременен, разбира се, български език.

Наред с това, просто за практическо удобство и по-голяма яснота, улеснение и прегледност по време на целия по-нататъшен анализ, и големите букви на оригиналния гръцки надпис, се превръщат в малки букви, без, естествено, началните букви на собствените имена, което между впрочем много отдавна го е правил и друг, но всъщност първият проучвател на Съкровището [Hampel 1885, 47], в резултат на което Надписът получава следния вид:

†Βουηλα·ζοαπαν·τεςη·δυγετοιγη·Βουταουλ·ζωαπαν·ταγρογη·ητζίγη·ταιςη†

Така полученият текст, разгледан най-напред от синтактична гледна точка и по-специално и единствено от гледна точка на теорията на изречението, комуникативния синтаксис, защото тук има още и теория на словосъчетанието или номинативен синтаксис, представлява по същество непълно изречение, подлогът на което е изпуснат и сказуемото

на което е думата най-накрая *ταιςη*, която от своя страна едновременно притежава и подчинява две еднородни, съчинително разположени едно спрямо друго определения, съответно **Вουηλα ζοαπαν τεςη δυγετοιγη~** и **Вουταουλ ζωαπαν ταγρογη ητζίγη~,** така че в този най-общ синтактичен план текстът на Надписа се състои от две основни подчинително-определителни групи, съответно **Вουηλα ζοαπαν τεςη δυγετοιγη ταιςη** и **Вουταουλ ζωαπαν ταγρογη ητζίγη ταιςη.**

Дори и най-повърхностната съпоставка на това синтактично членение с гореприведените преводи и транскрипции, налага извода, че почти всички изследователи досега са възприемали и гледали на синтаксиса на Текста предимно като на индоевропейски и единствено С. Байчоров [1989], безспорно защото е носител все пак на къпчашко-тюркски език, е налучкал донякъде собствено тюркската синтактична конструкция, но не цялата, а само в нейната втора част, която обаче той, обособявайки съвсем погрешно чрез запетайка подлога й *Ботаул,* транскрибира като **Зопан тагроги итзиги тэси** и превежда още по-грешно и неточно като „чаша для питья для окружающих Зопана” [129].

Всяка една от думите или имената в рамките на горните две определителни групи или само определения, както и самото определяемо, е сложно лексико-граматично единство или цяло от лексикално значение, съдържащо се в корена или основата на думата и благодарение и посредством което тя реализира присъщата си номинативно-репрезентативна функция, и морфолого-синтактични значения, носени от словообразувателните и/или словоизменителните суфикси, прибавени към корена на думата, а така също и от синтактичната позиция, която тя заема, по силата на което самото това лексико-граматично единство или цяло вече не е дума, нито корен или основа, нито пък суфикс, а словоформа.

Както е в лингвостатистиката, от междина до междина, в непълното изречение на текста на Надписа има единствено и само, ни повече, ни по-малко, точно девет на брой словоформи, а не например осем (Gy. Németh), с техните вътрешно- и външнотюркски паралели и съответствия, спрямо които тези словоформи се очертават и представят най-напред единствено и само като лексеми и разкриването и анализът на които води съответно към определянето и на техния произход, по време на което съотнасяне и определяне може да се изведе и установи и възможно най-точният и пълен фонетичен строеж на лексемите, откъдето пък да се осъществи и тяхната транскрипция в тук избрания вариант на латинска графика, за който като че ли е необходимо да се припомни само това, че букв. *j* обозначава, вече в българска графика, сонорния съгласен зв. *й.*

Издирването и посочването на вътрешно- и външнотюркските паралели и съответствия на специфичната морфологична структура на словоформите във вид на конкретни словообразувателни и словоизменителни суфикси и то с присъщата им синтактична функция, изразяваща се в техните неравностойно-нееднакви място и роля, както една спрямо друга, така също и по отношение на цялото изречение, представлява по същество аргументация и разкриване и на техния, на тези суфикси, максимално точен фонетичен строеж, което също така ляга в основата и завършва цялостната транскрипция на словоформата.

Установяването и експлицирането по този начин на окончателния звуков строеж на словоформите, а така също и на присъщите им лексико-граматични значения е първото и единствено, необходимото и задължително условие предпоставка за издирване и привличане и на техните лексико-граматични съответствия в българския език, което по същество и фактически представлява и не може, разбира се, да бъде нищо друго освен извършването и на техния превод на съвременен български език от езика, на който е съставен текстът, засега само предварително-предположително постулиран и приет като прабългарски език, но непрекъснато експлициран и доказван по време и в процеса на самия контактолингвистичен, историколингвистически и етимологичен анализ-синтез, в пункта на всеки по-частен и ограничен сектор на Текста.

Основната и най-съществена както в номинативнофункционално, така също и в синтактикоструктурно отношение словоформа в изречението на текста на Надпис № 21 от Съкровището е главният и водещо-определяем лексико-граматичен елемент на всяка една от двете подчинително-определителни групи на Текста или това е слформ. *ταιϛη,* която направлява, притегля, обединява и подчинява на себе си пряко или косвено всички останали единици на Текста и която най-напред като лексема, при някои от досегашните преводи се съотнася и идентифицира от проф. В. Томсен например с тюрк. диал. **tesi/tessi,* при което обаче според него е изпаднал зв. *p,* запазен иначе в тур. *tepsi,* а така също и с общтюрк. *teš-/tiš-* „издълбавам, пробивам, цепя, правя дупка” (Ст. Младенов).

Много-много странно, но редкият случай на изключителна тюркологолингвистическа некомпетентност, пък защо да не кажем и неграмотност, налага индивидуално-поотделното представяне на куриозно-парадоксалното решение по въпроса на проф. Д. Немет, който без изобщо да си прави труда да забележи и вземе предвид очевидните фонетични различия, най-напред скришом-тихомълком приравнява слформ. *ταιϛη* към фактически измислената от него слформ. *tesi* „his cup”, т.е. „неговата чаша”, и по този начин направо я изхвърля от Текста, но се и оказва още, според него, че в езика на Надписа няма две отделно-различни думи, а една и съща дума в две графични форми и това е единствено и само лекс. **tes,* към която в случая, напълно неясно откъде-накъде и защо, е прибавено общотюркското притежателно окончание за 3 л. ед.ч. и което пределно неграмотно-непозволено действие кой знае защо се и „аргументира”(!?) впоследствие главно с арабски и персийски думи от рода на *teref* „side” < *taraf* от много неясно и неточно само посочени някакви си „Volga-Turkish dialects”, без изобщо да се знае за тях кои точно и какви са те [Németh 1971, 15], с което като цяло и най-малкото се демонстрира пределно неуважение към хилядите езиковеди тюрколози по Света, които безспорно най-малкото много добре познават и различават въпросния притежателен суфикс [срв. и Байчоров 1989, 129].

В тюркските езици такива значения като „чашка, чаша; плитък съд в различна големина, който служи за носене на чинии”, т.е. „поднос”; „плитък, широк и равен съд, който служи за печене върху него баница, сладкиш и др.”, т.е. „тава”; „чиния; голям съд; дървен съд, който служи вътре в него да се слага сварено месо; копаня; корито”; „ниска маса, тепсия, софра”се съдържат и носят от тур. *mac, maca,* специално това от персийския език, кирг. *тегäш,* койб. *mencu,* равно на *mäпши,* алт., тел., бараб. *mäпши, mäпч* (Радлов), но също така и от сткъпч. *tepsi,* сртюрк. *tewsi,* тур. *tepsi,* но алт. *tepşi/töpşü,* тел. *tepşi,* кирг. *tepşi,* балк. *tepşek* и др. Смята се за добре известно, че думата идва от китайския език, като

предположението, че произхожда от персийския език, е лишено от здрава основа; монголите са я заели от тюрките, но очевидно е, че разпространените в повечето от тюркските езици форми като *tepşi, tepçi* идват от монголския език; определено навеждат на размисъл балк., ног. *tepşek*, а перс. *tabşi* е заемка от монголския език (H. Eren).

Наред с това тур. диал. *teşt* „леген за пране" идва от перс. *taşt/ţaşt* „a bason; a salver; a ewer-stand; a large basin, ewer, cup, bowl", пак в иранските езици са пехл. *taşt,* кюрд. *teşt,* арм. *tašt* е заемка от пехлевийския език, а същата лексема е преминала още и в грузинския, арамейския или сега сирийския и съвременния арабски език; „коми *taşti* „чаша" - перс., тюрк. *tašt"* е стара персийска заемка в угрофинските езици, попаднала в тях като „странствуващ термин" с посредничеството на други езици (В. Абаев), докато засвидетелствуваното в надпис върху чаша още от III-II в. пр.н.е. от погребение в района на Омск, хорезм. *tašt* „чаша" е по-късно и собствено вътрешноиранско развитие на наличното в текстовете на Малката Авеста, *tašta* „чашка, чаша", което пък трябва да е номинативносемантическо развитие и идиоматизация на авестийското страдателно причастие *tašta* „вырезанное" от гл. *taš-* „вырезать; кроить", стинд. *taşta,* лат. *testa,* рус. *тесать,* всички от ие. **teḱþ-/teḱþtā-* (В. Лившиц).

От друга страна тюрк. **täpsi* „блюдо, тарелка; небольшой, низкий стол" е представено вероятно в древнотюркския език откъм VIII в. и съвсем определено - от XI в., широко разпространено в съвременните тюркски езици, оттук е заето в монголския, персийския и други езици, води началото си от сркит. *diep-cjį',* 碟子 съвр. *dië'zi* (И. Шервашидзе); кум. *tepsi* „Servierbrett" е от монг. *tebsi* „Schüssel", калм. *tewş* „Truhe, Mulde, Schüssel" са от китайски, алт., тел. *tebçi* „Teller, Schüssel" са от монголския език (N. Poppe), във връзка с който език безспорно са и вмонг. *тэвш, девш, дебши* „корыто; продолговатое блюдо" (Б. Тодаева); „Cuman *tepsi* „plate, dish" (in numerous Turkic dialects) - Mong. *tebsi* „large oblong plate, platter or tray, trough" < Chin. *tieh-tzu,* Middle Chin. **dep-tsi.* Of uncertain origin is (CC, 90/105)" (P. Golden).

Очевидно-безспорно тюрк. **täpsi* води началото си от китайския език, но доколкото огуротюркските, т.е. българските племена и езици са се обособили и отделили от пратюркските племена и езици може би още преди средата на IV хил. пр.н.е., то думата трябва да е преминала в тюркските езици изобщо, представени от българските езици в частност, много преди предположения по-горе период VIII-XI в. (Ив. Шервашидзе), напълно възможно дори още към началото на I хил. пр.н.е., когато се засилват етнолингвистичните контакти и взаимодействия между българи и китайци, а наред с тази дума, но и независимо от нея, в иранските езици си има и друга, фонетико-семантически много близка и почти тъждествена с нея лексема (В. Абаев).

Обръщайки отново внимание на историко-лингвистически и компаративистически пределно некомпетентно-неквалифицираната некоректност и научна непочтеност на Х. Ерен, който в стремежа си да забие корените на турския език директно в тюркския праезик, така че от всичките 25-30 съвременни тюркски езика да остане единствено и само турският език, и без какъвто и да е коментар и обяснение на силно нуждаещата се от това, очевидно-безспорно нетипично-огузската тук фонетика, определя стогуз. *tewsi* (DLT) като Orta Türkçe, което ние малко по-горе неизбежно и по необходимост преведохме с все още не съвсем точното и ясно „среднотюркско", приключваме обсъждането на въпроса с припомнянето, че от трите български езика - аварски, прабългарски или болгарски и хазарски, етимологичната фонетична промяна спирантизация на зв. *b* и преминаване в зв. *v* се наблюдава единствено и само в болгарските езици и диалекти, а както се видя и малко по-горе на такива определено прабългарски примери като *шегор, шейна,* но защо пък да не добавим тук и *шаран,* огузо-тюркският паралел на което е тур. *sazan,* навсякъде където зв. *š* е закономерно-собственото болгарско съответствие на огузотюркския зв. *s,* по силата на което като цяло въпросната лексема още в болгарския праезик трябва да има вида **tävši* и дори, а може би след това и

вида **täwši,* което се наблюдава, както може да се види от току-що приведените примери, също така, но не като правило, а само като изключение и в староогузския, но и във вътрешно-монголския език, единствено възможното обяснение на което изключение като че ли трябва да бъде допускането, че те са заемки от най-близкия болгарски диалект.

В тази позиция зв. *v* общо взето проявява склонност към изпадане и тук той наистина и реално изпада, което от своя страна създава предпоставки и за дифтонгизация на широката гласна, така че в севернодунавския, но още по-точно, в трансилванския прабългарски диалект напълно закономерно се получава обл. **täjši,* гръкографично *ταιςη,* където между впрочем буквосъчетанието *αι,* напълно в произносителната норма на средногръцкия език се произнася като българския зв. *ай,* което се палатализира частично от мекостта на буква *τ,* а фонетичното значение на гръцката буква *ς* се оказва и доказва, е зв. *š:* **tevsi:** 'dish, plate', and the like; I.-w. fr. Chinese *tieh tzŭ,* same meaning (Giles 11,123 12,317; Pulleyblank, Middle Chinese *dep tsi*); this is more plausible than Sir Harold Bailey's suggestion (BSOAS, 1963, p. 85) that the word is Iranian, see Doerfer I 123. A I.-w. in Mong. as *tebşi* (Kow. 1703). The word survives in various NE dialects R III 1115-17 (in forms which suggest that they are reborrowings fr. Mong.); SW Az. *tepşi* R III 1117 looks the same, but Osm. *tebsi*/*tepsi* may be a genuine survival. Uyğ. VIII ff. Man. -A **tevsi kovgası** 'his dish (or trough?) and pail' M 1 36, 20 (in a damaged passage relating to catching fish): Xak. XI **tevsi:** alxïwăn 'a tray standing on a foot' Kaş I 423; a.o. III 50, 26 (ayaklığ): Xwar. XIV **tépsi** (-b-) 'dish' Qutb 176: Kom. XIV 'dish' **tepsi** CCI; Gr.: Kıp. XV *şaḥn* 'dish' **tepsi** (-b-) Tuh. 22b. I: Osm. XVIII *tebsi* (spelt) in Rūmi 'a small tray (sini) which they call *macmū'a* (?'a set of trays') San. 151 v. 15 [Clauson, 445-446, вж. и срв. Абаев-3, 234,287; ДТС, 557; Радлов-3.1, 914-917,1033,1116-1117; AiWb, 628,646; DLT-1, 423; ~*~-3, 50; Doerfer-1, 249-251; Eren, 403,405; KdKum, 184; Pokorny, 396,1058; Räsänen, 468; Абаев 1981, 88-89; Лившиц 2002, 43-46; Милев, Михайлов 1966, 9; Младенов 1926, 66; ~*~1935, 78-79; Тодаева 1981, 210; Шервашидзе 1989, 68; Golden 2003, 13,18; Poppe 1962, 339].

Този фонетичен комплекс **täjši,* лингвосемиотически съдържа и носи в себе си значението, но и предмета „купа за пиене; чаша", по силата на което за нейно съответствие в съвременния български език се взема и лекс. *чаша.* В изречението на текста обаче анализираната словоформа е съществително име в именителен падеж и същевременно е и сказуемо на непълното изречение, която синтактична позиция и функция, съгласно правилата на тюркския синтаксис, прави словоформата определена и тъкмо това изисква и налага определена да бъде и българската словоформа нейно съответствие, каквато съгласно правилата на съвременната българска граматика е слформ. *чашата.*

Пак съгласно принципите на тюркския синтаксис, от две еднородно-съчинително разположени определения към едно и също определяемо, на анализ и евентуално семантико-функционално преобразуване и представяне в лексико-граматичните средства на друг език, например на българския, подлежи най-напред по-отдалеченото от определяемото определение и такова тук е определителната група **Βουηλα ζοαπαν τεςη δυγετοιγη~,** едва след която вече идва ред и на групата **Βουταουλ ζωαπαν ταγρογη ητζϊγη~.**

На първо място в по-предната определителна група стои слсъчет. **Βουηλα ζοαπαν,** втората съставка на което се повтаря и в слсъчет. **Βουταουλ ζωαπαν** от следващата определителна група **Βουταουλ ζωαπαν ταγρογη ητζϊγη,** именно с оглед на което напълно основателно възниква и изключително важният и съществен за разчитането и превода на Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош въпрос за броя на лицата, за които се споменава в него и каквито задължително трябва да има.

В действителност, доколкото в гравираните на две места и графически почти съвпадащи слформ. *ζοαπαν* и *ζωαπαν,* много бързо и лесно се идентифицира добре известната, средновековна българска ттл. *жупан,* а пред нея стоят две отделно-различни думи, то няма никакви причини, като начало, както е направено и от първия разчел и превел Надписа, проф. В. Томсен, тези две думи да не се приемат за мъжки лични имена, съответно *Βουηλα*

и *Βουταουλ.* Основателността и правомерността на тази стъпка се потвърждава допълнително не само от това, че досега няма общо взето нормално-уравновесен изследовател, колкото и периферно-отдалеко да е взел отношение по Надписа, да не е направил точно така, но още и след окончателното пълно разчитане и превод на Надписа, когато се оказва, че едното от лицата е субект на едно действие, а другото лице пък - на друго, и с това в общи линии се изчерпва и представя като напълно логично-адекватна и предметно-събитийната пропозиция на изречението на Надписа в смисъла и употребата на термина от страна на Ch. Fillmore [1968] като извънвремеви набор от отношения между глаголите и имената, различен от модалната съставка на изречението [23].

Тук изобщо не подлежи на съмнение, камо ли пък и на ревизия, също така и очевидно-неоспоримият факт, забелязан още от проф. В. Томсен, че млим *Βουηλα* от Надписа се намира в някаква връзка, но защо пък да не си го кажем направо и наведнъж, особено когато тъкмо около това име и неговата генетична основа в началото на миналия век големите езиковеди и историци са водили горещи спорове и в края на краищата са постигнали единомислие (Ст. Младенов), днес вече това мъжко лично име всъщност и в действителност, но и с нарочно повторение, очевидно-безспорно възниква и се образува на основата на добре известната прабългарска ттл. *βοιλα, βοηλα,* достатъчно често и широко използувана и засвидетелствувана в прабългарските каменни надписи от VIII-IX в. В подкрепа на това наше обобщително заключение, макар и засега да няма особена нужда от това, може да се приведе не само сргръц. фмим *Βοίλας* (В. Бешевлиев), но така също и унг. ойкнм *Vojla* като име на населено място в най-южната част на днешния румънски окръг Темешоара, който подобно на ойкнм *Ajtony* и *Gilad* възниква през X в. или дори и преди това на основата на мъжкото лично име на тукашен български болярин, основател и собственик на селището, допълнителното основание за който извод е типично болгарската спирантизация на началната съгласна на Името [вж. и срв. Halasi-Kun 1976, 298].

Тук непременно трябва да се отбележи, че този тип собствени имена, според нас, е възможно да се образуват, като титлата на съответното лице, което я притежава, в друго едно, допълнително-различно от неговото родно, изконно-първично социо-етнолингвистично поле се възприеме, използува и утвърди като негово лично име, какъвто безспорно е случаят и с гореприведеното гръцко фмим *Βοίλας,* носителят на което най-вероятно е българин на византийска служба, но така също и случаят, при който друг един

българин, носител на ттл. *ταρχαν,* преминава на византийска служба и поставя началото на стария и известен още от XI в., аристократически род Тарханиотъ, един от многобройните наследници на който по майчина линия, през 1263 г., например, е византийският пълководец Михаил Глава Тарханиотъ, който по баща пък е от българския род Глава: *Кой е билъ собствено Михаилъ Глава Тарханиотъ и въ какво роднинство се е намиралъ съ рода на Тарханиотитѣ, не е известно; сѫщо нищо не се знае нито за родителитѣ му, нито за времето, кога се е родилъ и кога е умрѣлъ. Очевидно, той е произлизалъ отъ два кръстосани рода - Глава и Тарханиотъ, и, понеже Глава стои въ неговото име на първо мѣсто и самъ Михаилъ се изтъква съ това презиме, то, споредъ насъ, по баща е билъ отъ рода Глава, който билъ отъ български произходъ, както показва и самото презиме, а по майка - отъ рода Тарханиотъ, единъ старъ аристократически родъ, известенъ, както и родътъ Глава, още отъ XI вѣкъ* [Златарски 1972, 560].

Или и в този случай лицето преминава в друго, различно от предишното и родното му социо-етнолингвистично поле, където става известен не посредством притежаваното и носено много преди това лично име, а посредством титлата, която притежава и на основата на която възниква и се образува и новото му лично име, така че в края на краищата едно и също лице се оказва и става притежател и носител на две отделни и различни лични имена, всяко едно от които обаче то притежава, а името се проявява, използува и функционира в рамките на социо-етнолингвистичното поле, в което възниква, т.е. на различно място и в различно време.

Възникването и образуването между впрочем на мъжко лично име на основата на титла е доста разпространено при тюркските племена и народи, където никак не е малък и броят на историко-генетически подобните или тъждествени имена и така например, при литовските татари от около 1547 г., може да се попадне на мъжко лично име, образувано едновременно от прабългарска, болгарска от една страна и арабска от друга страна, по произход титла, като *Богатыр-Солтан,* носителят на което мъжко лично име по това време е Царевич Острынский и той има още двама братя - Джанай и Чингис [Думин 2004, 5].

Специфично-частен случай на тази ономастична ситуация и номинативна структура е рязкото стесняване и ограничаване сферата на употреба на съответната титла, само до много тесен кръг лица, извън който думата се знае и помни с някакво приблизително-неясно значение, при условията и по силата на което чрез тази дума се кръщава, наименова съответното лице и така тя се превръща в апелатив, на основата на който възниква и се образува ново за съответния език лично име. Тук ономастичният процес се осъществява в рамките на едно и също етническо, но на различни социални полета, едното от които е пределно редуцирана и ограничена форма и степен на другото.

Най-вероятно при тези последните условия и на тази основа възниква и млим <u>*Βουηλα*</u> от Надписа, без тук, разбира се, да е напълно изключена и третата, но най-малко вероятна възможност титлата да е присвоена на лицето като негово прозвище, което с течение на времето и препредаването му от поколение на поколение се е превърнало в собствено име, какъвто безспорно е случаят с такива български фамилни имена като Царев, Царски и други такива, за всичките и общо взето немалко носители на които надали може да се допусне възможността, че произхождат именно и непременно от царски род.

След доказването и изясняването на безспорната генетична връзка между млим <u>*Βουηλα*</u> от Надписа и съответната общотюркска по принцип и прабългарска в частност ттл. *βοιλας* сега вече можем да хвърлим поглед и върху изобщо неквалифицирано-некомпетентните и приблизително-повърхностни, по същество, както вече се отбеляза, тихомълком-скришом саморевизиращи се, но упорито преследващи и налагащи предпоставената теза, писания по въпроса на „видния“ унгарски тюрколог, според когото „*buyla:* Титлата (Sic!) - The title, на сановник, която <u>може да бъде използувана също и като лично име</u>”, вж. Моравчик - *βοϊλας*, а под линия: *βουλα* - в племенното название *βουλατζοπόν* е друга дума, вж. литературата при

Моравчик; в печенежския език *buyla* < *boyla* както *Buta* < *Bota;* „нашият изтъкнат специалист по историческа география на средновековна Унгария Д.Д. откри в ранните унгарски извори ранни селища на име *Baiola* (1335) *Boila* (1362) между областта на печенежски селища около Надь Сент-Миклош и други места на име *Bojla, Vojla* по продължението на Долни Дунав. По-късните имена водят началото си от българския език. (Наоколо едно място, наречено *Ajtony* < *Altïn* [тюрк. „злато"] и *Ajtony* е името на могъщ български княз по р. Марош) [Németh 1971, 14, подчерт. - И.Д.].

Само много силно предубеждение или заблуждение някакво може да стане причина и повод да се търси основа и обяснение на млим *Βουηλα* от Надписа, в неясно кои думи от кои езици, когато гръкоезичните прабългарски надписи от първите два века на Първото българско царство (681-1018), а така също и гръцките и латинските извори за същия период, са пълни с форми и употреби на собствено болгарската и засвидетелствуваната немалко пъти, ттл. *βοιλας* самостоятелно и в съчетание с други титли, и при това пределно старателно, дори педантично събрани, систематизирани и най-компетентно обяснени от акад. В. Бешевлиев [1992] като *βοιλας, βοϊλας* - им.п., *βοιλαν* - в.п., *βοιλάδασ* - в.п., мн.ч., *βοιλάδων* - р.п., мн.ч.; *βοιλα καυχανος, βοιλας κολοβρος, βουλίας ταρκάνος* и най-вече *ηζουργου βουλιας, ητζηργου βωυλε,* сравнително много по-късно силно славянизираната и видоизменена форма на която титла е стб. **бъıлıа** [61-62,64], но в Супрасълския сборник **бъıлиıє** (Р. Цейтлин), от което е също така и струс. *быля,* и която форма в действителност е закономерен краен резултат от добре известната и характерна за старобългарския език, етимологична фонетична промяна *у*-**ъ** [срв. СлПИг, 28].

Сред всички тези форми и употреби на ттл. *βοιλα, βοηλα* безспорно централно и особено важно място заема нейната разновидност ттл. *ичергу-боила,* фиксирана в различни, гръко- и българографични облици в историческите паметници между началото на IX в. и първата половина на X в. и интегрираща, съдържаща и представяща чрез богатата си семантика полифункционалната и пожизнена военно-административна длъжност ичергу-боила като управител на вътрешните области на Държавата.

Самата длъжност е ядрено-водещ компонент на сравнително обособената и самостоятелна институция на ичергу-боилите в социално-административната структура и организация на българското общество и изпълнителят на която длъжност е един от онези приближени на хана, който се отличава с „достойнството на рода си и с голямо богатство", обозначено във въпросния епиграфски паметника според нас чрез хубавата българска дума „имане", така и останала невидяна и неразбрана от българския историк (История на България), и който изпълнител е третата по значимост, след владетеля и кавхана, фигура в централното управление на българската държава [вж. и срв. Гюзелев 1973, 174-178, срв. История на България 1981, 355].

Прабългарската ттл. *βοιλα, βοηλα* от друга страна, при цялата неопределеност на израза, не е „Книжовна транскрипция на гр. *βοηλάς"* [БЕР-1, 63], а си е напълно естествен и изобщо неделим лексикален инвентар от историческите и сегашни тюркски езици, което в същото време, по необходимост означава още и това, че и млим *Βουηλα* от Надписа в никакъв случай не може и не бива да се анализира и определя генетико-исторически вън и независимо от старотюркската ттл. *bojla,* образуваща например заедно с други общотюркски титли, такава сложна по състав титулна композиция като *bojla bayа tarkan,* също и *Boyla Kutluğ Yarğan* от Орхоно-Енисейските рунически паметници от първата половина на VIII в. [ДТС, 110; Memmedli 1996, 99]. Наличието на въпросната титла и в този надпис, най-малкото и поне като звуков строеж, допълнително свежда до нула вероятността днболг. *боила* да води своето начало, както ни се предлагаше по-горе, именно от арабския език от една страна и от друга страна, най-категорично и безпрекословно изисква и налага българската ттл. *боила* да се съотнася, свързва и обяснява единствено и само на основата и във връзка със старотюркската ттл. *bojla.*

А като цяло и в един малко по-общ план тези, очевидно-безспорно абсолютно синхронни в историко-лингвистическата диахрония, паралелни титулни композиции следва да се възприемат, а и по същество се явяват не само възможно най-сигурното и неопровержимо доказателство за тюркския произход и принадлежност на прабългарския език, но така също и за сравнително голямата фонетико-лексико-граматическа близост, а в някои техни сектори и пунктове дори и тъждество на късноантичните и ранносредновековните тюркски езици.

Руският езиковед етимолог, специализирал се конкретно в определянето произхода на най-древния слой заета лексика в тюркските езици, И. Шервашидзе [1990], привежда и предлага пространна извадка от речника на G. Doerfer [Doerfer-2, 393-398], в която е включен и се прави „най-съдържателният анализ на старотюркската държавна власт и титулатура", а нейният текст като цяло, достатъчно ясно представя, експлицира и „характеризира структурата на старотюркската държавна власт и титулатура". Именно в този речник се обособяват пет категории титли, като в извадката са приведени само три от тях: 1. Рангови титли - *хаган;* 4. Почетни звания и названия за длъжностна принадлежност - *тархан* и 5. Длъжностни звания - *тегин.* Почетното звание *boịla* има значението „принадлежащ към Държавния съвет"[81-83].

В специалната си студия за прабългарската титулатура, проф. Б. Симеонов [1981] издирва, систематизира и синтезира наличните до тогава проучвания и описва боилите като висше съсловие и придворни на хана в Първата българска държава; измежду тях се избират помощниците на хана, неговите съветници и „министрите", както и длъжностните лица, имащи отношение към чуждестранните държавни и военни органи; според ранга и задълженията си боилите биват вътрешни, придворни и външни, непридворни от една страна и старши боили и обикновени боили от друга. Според приведените пак тук виждания или мнения до тогава, Титлата произхожда, възниква или се образува на основата на тюрк. **bojlu* „высокий" (В. Томашек), което се видоизменя несъществено и конкретизира до сттюрк. *буй* „рост", под формата *бой* известно и в българските народни говори, което, въпреки Български етимологичен речник, може да бъде и предтурска, т.е. прабългарска, домашна дума, именно поради което и това обяснение на произхода на ттл. *боила* се очертава и като „най-вероятно" (Б. Симеонов); на основата на тюрк. *буйла*- „колышек, палочка в носу верблюда для понукания" (М. Рясянен; Э. Севортян); на основата на тюрк. *бой* „род, клан или часть племени" (Ив. Венедиков) [36-38].

Впрочем, при проверката в етимологичния речник на тюркските езици се установи, че там наистина има форма, подобна на формата на ттл. *боила,* но тя пък няма съответното значение [ЭСТЯз-б, 287-288], именно поради което един от видовете от горната типология очевидно отпада и доколкото в показалците на същия том не беше намерена лекс. *боила,* то тя очевидно не е включена в него, което изглежда малко странно, като се има предвид, че е неделима и много важна съставна част от речниковия фонд на езика на Орхоно-Енисейските рунически писмени паметници.

За нуждите на настоящото изследване са достатъчни и онези предварителни резултати от етимологичното проучване на лексемата, според които, доколкото в съседните старотюркски езици са открити някои много стари елинизми, преминали в тях не пряко от гръцкия език на средноазиатските емигранти от времето на Гръко-Бактрийското царство, а посредством „все още неидентифициран междинен източник", то като особено примамлива и евристична се очертава съпоставката с гръц. *βουλεία* „звание члена совета", *βουλαῖος* „подающий (благие) советы" от *βουλή, βουλα* „совет, наставление", на която гръцка форма, очевидно, е тъждествена и ттл. *ВОИЛН,* в бактрийска транскрипция и вероятно морфология, върху монетите на селевкидските владетели, така че думата може да се окаже преминала от късноантичния средно-азиатски гръцки език, в тюркските езици, с иранско посредничество (И. Шервашидзе).

Всичко това, на нас лично, по силата именно на този, последния, най-съществен и водещ аргумент, ни изглежда най-вероятно и дори напълно сигурно, което обаче непременно следва да бъде конкретизирано и определено в една по-голяма степен и с оглед на онзи, „все още неидентифициран междинен източник", който според нас не може да бъде никой друг тюркски език освен българският език и по-точно българските езици и диалекти на авари, българи и хазари, които още преди началото на Великото преселение на народите, първи и най-напред от всички тюркски племена и народи, се разпростират откъм страната на иранските племена и народи и са техни най-близки съседи, етнолингвистичният контакт с които достига и прераства дори и в поставянето началото на частичната иранизация най-вече на българските племена и народи [вж. и срв. Шервашидзе 1989, 79; ~*~1990, 89-90].

Този етнолингвистичен контакт и влияние се засилва особено много и преминава даже към инкорпорирането, т.е. включването и присъединяването, интеграцията, т.е. обединяването и доброволната асимилация, т.е. преливането и претопяването сред българските племена и народи, на ирански родове, а може би и на цели племена, началото на което пък се залага с отправянето на българските племена и народи и достигането им до Средна Азия, която по това време е в границите на Сасанидскоперсийската империя, включила и приела в себе си Гръко-Бактрийското царство с всичките му съществено-характерни до определена степен и време, съставки и черти, част от които безспорно са и някои елементи от структурата на гръко-бактрийската държавна власт и титулатура.

Наред и въпреки всичко това, именно тук не може да не се каже още, че в гръко-латински надпис от Херсонес, който се датира от края на II-първ. пол. на III в., но възможно и от 185-186 г., в Обръщението, за съжаление останало непреведено от автора, много ясно се чете частично възстановената ттл. *βουλή,* носена от една от категориите първенци на града [Макаров 2003, 124-125].

Именно поради това би могло да се мисли за евентуално заимствуване на Титлата от страна на прабългарите директно от местното гръцко население и все пак времето е доста ранно, по-късно преминалите през Кавказ и Северното Причерноморие българи надали са осъществили достатъчно интензивно-всеобхватен и благоприятен етнолингвистичен контакт с местното гръцко население, така че и тази фиксация на титлата трябва да се приеме само като допълнително-важен аргумент за нейното съществуване в античния гръцки език извън пределите на тогавашна Гърция, а оттук и за напълно реалната възможност тя да премине в сасанидския персийски език, а от него и в прабългарския език.

От българските езици и народи лекс. *боила* трябва да е преминала и към останалите тюркски езици и народи, включително и към езиците на племената, оставили Орхоно-Енисейските рунически писмени паметници от началото на VIII в., именно поради което като цяло тя си е гръко-иранска по произход, но собствено тюркска и дори общотюркска по принадлежност и употреба и като такава тя си остава както в прабългарския език, така също и в качеството си на генетична основа на въпросното мъжко лично име от Надпис № 21 от Златното съкровище Наги Сент-Миклош, където успоредно на нейната семантико-функционална модификация, се наблюдават и някои фонетикоструктурни промени и особености [срв. Altheim 1959, 253-255].

Транскрибирането на млим *Βουηλα* в латинска, но по-точно в тук възприетата и вече използувана, латинографичната по основа езиковедска транскрипция, започва, разбира се, от първата гръцка буква *Β*, - съвременната буква вита, но средногръцката бета, относно която малко по-подробно и допълнително към много кратката бележка по-горе, трябва да се посочи още, че тъкмо тази буква, много вероятно доста преди началото на IX в. започва да променя своята фонетична стойност, вследствие на което в действителност се променя самият зв. *b*, който към средата на същия век вече окончателно се е превърнал в зв.*v*, именно поради което и с цел да се избегне евентуалната фонетична двойственост и объркване при записването и четенето на думи и имена, които съдържат този звук, се прибягва до нейното, на буквата подчертаване, което същевременно означава и показва, че в този писмен паметник, Буквата, за разлика и дори противно на съществуващата говорна практика, все още съхранява и носи старата си фонетична стойност във вида на зв. *b*.

Подчертаването на буквата *Β* в Надписа е забелязано естествено още от проф. В. Томсен, който на тази основа го поставя в IX в., но след Покръстването, т.е. във втората половина на IX в., и който ни съобщава, че според Хампел „тая форма фигурира за пръвъ пѫть върху една от монетитѣ, сѣчени отъ гръцкия императоръ Василий (867-886. г.)" (Ст. Младенов) и изобщо точно това виждане за неговата същност и функция в гръкографичните писмени паметници по принцип и в Надпис № 21 в частност, дотолкова е отдавна и широко известно и направо всеобщо и без остатък прието (В. Бешевлиев, Ст. Младенов, J. Hampel); чертичката под буквата *Β* е един и дори първият от характерните за първобългарските надписи знаци (В. Бешевлиев), тази писмена практика се прилага и наблюдава толкова ясно-определено в редица прабългарски и старобългарски, т.е. славянобългарски писмени паметници като Надписът на Омуртаг, Преславският надпис, Надписът на кавхан Исбул, Надписът на цар Самуил от 993 г. и др., че изпитвайки известно неудобство заради повторното повдигане на въпроса, но нали пък по-горе се видя, че при виден „древнобългарист" тъкмо тази буква се чете като българския зв. *v*, а и силно колебание в това отношение проявяват и лингвистически доста изкушени, видни унгарски историци като Gy. Györffy [1988, 122] например, приключваме неговото обсъждане с привеждането на напълно достатъчното и адекватно-меродавно обобщение на акад. Ст. Младенов [1935], който след като цитира отново заключението на Хампел, че хоризонталната черта под гръцката буква бета „се явява тепърва в IX в.", приема наблюдението на проф. Г. Фехер, че „гръцко В с черта отдолу" се явява "между 820. и 906. година" или пък, че същото „се явява още следъ 820 г." [24-25], откъдето като цяло и нашето заключение, че първата буква от млим *Βουηλα* в Надписа трябва непременно и единствено да се транскрибира посредством латинската буква *b*.

След това, във византийското унциално писмо буквсъчет. *ου* по начало си има звуковата стойност [у] (Г. Хабургаев) или пък „твърде рано двугласната *ου* е получила изговор у" (Ал. Милев, Г. Михайлов), докато различното изписване с *ου*, *ο* или *υ* на прабългарските имена и думи като *Ομορταγ ~ Ομουρταγ*, *εστρωγην ~ εστρυγην*, но така също и специално и на ттл. *βοιλα~βουληα* в прабългарските надписи от VII-IX в. показва, че тогавашният прабългарски неударен широк закръглен гласен зв. *ο* е нестабилен и проявява тенденция към редукция,

стесняване, а в редица случаи тази тенденция дори и достига своя краен предел под формата на тесния закръглен гласен зв. *u* в латинска графика, т.е. широкият звук се променя и преминава в съответния си тесен звук, което като цяло предизвиква у съставителите на надписите колебание при изписването на думите и имената, подобно на „известното колебание между *o* и *ou* при предаване на чужди думи с *o* на гръцки" (В. Бешевлиев), именно поради което първата гласна от млим *Βουηλα* в Надписа, обозначена и отразена посредством гръцкото буквсъчет. *ου*, следва да се транскрибира с латинската буква *u* - „Това е толкова ясно, че не се нуждае от много думи" (Ст. Младенов), но него не можа да го проумее и възприеме само проф. Д. Немет.

И най-накрая, нещо на което като че ли не е обръщано внимание, а направо и без обосновка е приемано от почти всички проучватели на Надписа, с изключение може би на Д. Немет и С. Байчоров, че гръцката букв. *η* трябва да се транскрибира чрез латинската букв. *j* с фонетична стойност сега в българска графика съгласния зв. *й.*

Все пак желанието за една акуратна прецизност и изчерпателност докрай не позволява подминаването и на този не по-малко съществен за транскрипцията на Името въпрос, затова нека да обърнем внимание, че доколкото негова генетична основа е общотюркската по принцип и прабългарската в частност ттл. *bojla,* която лексико-граматически е съществително име, а съществителните имена в тюркските езици по принцип държат ударението си на последната сричка, то и Името трябва да има ударение на последната си сричка, спазвано и видно като че ли при превръщането на гръцките унциални букви на прабългарските надписи в малки. Пак в тюркските езици обаче, както по-подробно-конкретно ще може да се види в едно по-нататъшно наше изследване, онимизацията на апелатива се проявява и акцентологически и се съпровожда от изместването на ударението по-напред, в турския език възможно чак на първата сричка на трисричното име, както при ойкнм *Ávcılar* от нарицателното съществително име в мн.ч. *avcılár.* За косвено указание в случая, че ударението на Името не е на последната, нито пък на първата му сричка, а именно и единствено само на втората, като че ли може да се приеме изписването му тук с гръцката буква *η,* за съответния звук на която можем да си мислим, че е ударен и следователно е сричкотворен, докато крайната в Надписа слформ. *ταιςη* е изписана в средата с букв. *ι,* но тя,

както вече се видя малко по-горе, обозначава съответния сонорен звук от състава на целия дифтонг, което означава, че този съгласен звук не е сричкотворен, а от тук и ударен, така че като резултат и заключение млим *Βουηλα* следва да се транскрибира на латиница единствено и само като *Builа,* но на кирилица като Боила, поради не максимално широкия, а доста редуцирания български зв. *о* [вж. и срв. Бешевлиев 1992, 44,60-62,216; Гюзелев 1973, 164-167; Коледаров 1979, 18; Милев, Михайлов 1966, 7,9; Младенов 1935, 7-8,22-23,36-37,62-69; Никовъ 1925, 196-214; Попконстантинов 1993, 149; Фехеръ 1997, 152; Хабургаев 1974, 28,48; Цейтлин 1977, 37,187; Юхас 1985, 35-36,94; Hampel 1885, 54; Lásló, Rácz 1984, 23,159; Maenchen-Helfen 1973, 379; Tekin 1987, 44-47].

В Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, непосредствено след млим *Βουηλα* е изписана и прибавена слформ. *ζοαπαν,* а до идващото малко след това, също мли *Βουταουλ,* както вече доказахме малко по-горе, наистина в един малко предварителен порядък, по същия начин се нарежда и слформ. *ζωαπαν,* единствената разлика на която от предната словоформа е, че тази тук е изписана посредством малката буква ***ω*** на гръцката буква омега, увеличена и приравнена обаче по големина и височина към всички останали главни букви в текста на Надписа.

В литературата като че ли, може би напълно основателно, не е обръщано специално внимание на тази особеност на изписването на двете словоформи и обикновено те двете се приемат и разглеждат за една и съща дума, именно поради което и ние преминаваме към нейния, на тази дума анализ, забелязвайки най-напред, че отново унгарският езиковед тюрколог проф. Gy. Németh [1971] държи първенството по екстраординерност и екстравагантност, който вижда в това буквосъчетание, много неясно откъде накъде и защо, „титлата на сановник *čåban,* където *č,* отразявано в надписите - излишно е да питаме в кои по-точно, посредством *ζ,* се потвърждава от руническата форма *čåban* - за кой точно рунически надпис става дума, моля; мене много ме нападат, напълно основателно според нас, защото при това четене, доколкото гръцката транскрипция на варварските звукове демонстрира наред с редицата регулярно-коректни случаи още и *огромен брой* нерегулярно-некоректни случаи, които ги изместват..." - едва сега и най-после се разбра за какво точно става дума: варварите са българи, българите са варвари и г. Професорът маджарин, вече в подножието на маджарската си националшовинистична камбанария, дори и до сетния си дъх, в никакъв случай и за нищо на Света няма да приеме и да признае, че много преди неговите маджари Унгарската пуста я населяват и владеят българи; маджарските крале са от български произход; половината маджари всъщност са българи, както и самият той, и най-после, че великолепното Златно съкровище от Наги Сент-Миклош", към което с учудване и възхита гледа целият Свят, в действителност и безспорно е българско!

„Интелигентният Мавродинов, който приема моя метод и още по-важно - моите резултати - твърди, че при моето дешифриране за изходна точка служи идентификацията на *ζο(ω)απαν"* с изписаните след това четири руни, които ние по технически причини не привеждаме тук, но те трябвало да се четат като *čaban* - дори и да е така, това не означава нищо, защото проф. Мавродинов е изкуствовед, а не езиковед тюрколог и още по-малко пък специалист по тюркска руника, за да може да вземе отношение по нея, а и как може той да се съгласи и приеме, че Съкровището е печенежско, когато цял живот се трепе да доказва, че е българско, очевидно тук се подхвърля някаква много нескопосана лъжа и инсинуация, не напразно няма цитат; при все това напълно възможно е буквата *ζ* да не означава африкат, а спирант и все пак началното *tš, dž* става в къпчашките диалекти също така *š, s, ž, z* - това за спиранта не е възможно, то си е задължително, но щом като думата е печенежска, а печенежският език е огузо-български (Н. Баскаков), което само вие не можахте да научите, какво правят тук тези къпчашки примери или за вас и това няма никакво значение(?!); отразената с гръцките букви *οα, ωα* гласна в първата сричка не е нито *а,* нито *u,* а единствено *å;* думата няма какво да прави със славянското *župan,* това трябва да е тюркското *čaban,* с *b,*

негови съответствия са огузското *čoban,* печенежското *čåban (ζοαπαν, ζωαπαν)* - може, може и в такъв случай се оказва, че титлата на печенежския сановник *čåban* възниква и се образува на основата на значението "говедо-пазач", тези "тюрки" наистина са много объркани в социално-номинативната си йерархия и мотивация и все пак много по-добре щеше да бъде вместо декларации да видим конкретен историколингвистически, компаративистически, контактолингвистически и палеографски анализ, какъвто маджарският професор очевидно не е в състояние да направи, а ние приключваме неговото представяне и нашата оценка към това, като се извиняваме единствено за вмъкването в цитата, само не и за напълно справедливите „упреци", но за сметка на това пък не се налага по-нататъшен коментар.

Всъщност и в действителност лекс. *ζοαπαν/ζωαπαν* е славянска по произход, в интерес на истината, не само и единствено в приблизително-повърхностните етимологически представи на току-що цитирания унгарски професор, а и на много други езиковеди и историци, но нека все пак и преди това отбележим, че тъкмо тази лексема е генетична основа на множеството думи и имена нейни континуанти, продължители в славянските и в неславянските балкански и централноевропейски езици, формите и разновидностите на които много добре и напълно основателно се обединяват и представят от широко известната и разпространена още от Ранното Средновековие собствено българската лекс. *жупан,* стб. **жоупан.**

Така например рус. *жупа* „округ", струс. *жупа,* укр. *жупа* „округ; соляная копь", за което ние лично не виждаме вътрешносемасиологически основания да му се придава и второто значение, очевидно лексикографска грешка, и по такъв начин, анализът, съвсем неоправдано, да се насочва към историкофонетически може би коректни, но номинативносемантически, ирелевантни индоевропейски лексеми, сръб. *жупа* „община; семья, челядь", стсръб. *жупа* „округ", словн. *župa* „округ; приход", чеш. *župa* „округ", пол. *żupa* „рудник; соляные копи", с което второ значение и това попада под горната забележка, стб. **жоупиштє** „τάφος, μνήμα" (Супр.), при което се констатира неизводимостта на най-старото знач. „округ" от редицата други, „индоевропейски" значения; отхвърля се вероятността това значение да е новообразувание от лекс. *župan,* без обаче да се изключва възможността лекс. *župa* „округ" да се отнесе към англсак. *géap* „просторный, широкий" и по-нататък, към гот. *gawi* „округ".

Наред с това, рус. *жупан* „начальник округа", струс. *жупанъ,* откъдето и ойкнм *Жупаново* (XV в.; Новг), стб. **жоупанъ,** бълг. *жупан,* стсръб. *жупань,* сръб. *жȕпâн,* словн. *župàn* „должностное лицо; начальник комитата", чеш. *župan* „управитель округа", вероятно производно от *жупа* „округ", свързано посредством редуване на гласните със стчеш. *hpán,* чеш. *pán,* стпол. *pán* „господин", по-малко вероятен аварски произход, тъй като думата не може да се отделя от *жупа* „округ" и стчеш. *hpán* [Фасмер-2, 65-66].

В общи линии в главното и съществения кой знае колко далеко и откъснато от този етимологичен преглед и анализ не стои и българският етимологичен речник, според който *жупа* „административна област; дружина, род, тайфа", *джупа* „махала, страна околност", стб. **жоупиштє** „гроб", с разпространение или съответствия в останалите южни, западни и източни славянски езици, обаче „Етимологията не е съвсем ясна".

По същия начин и *жупан* „управител на жупа; глава на род", стб. **жоупанъ,** с производни, сред тях и слим *Жупаница* в Костурско, хидрнм *Жупаница* - приток на Черни Искър, с разпространение или съответствия в останалите южни, западни и източни славянски езици, но „Етимологията не съвсем ясна", както и това, че тук все пак се отбелязва и приема за сведение предположението на Брюкнер, според което лексемата е „от аварски произход, срв. *ζοαπάν* в надписа от Наги-Сент-Миклош" [БЕР-1, 559-560].

Според П. Скок срхрв. *žúpa, juppa* (1070), *supa* (1242) „стара славянска административна единица; село; място, изложено на слънце, припек и където не се задържа сняг; род, челяд; епархия, енория", отговаря на нем. *Gau,* равно на гот., стгорнем. *Gawi;* от *žúpa* със

значението „стара административна единица” и с помощта на суф. *-an,* който се среща само при *žùpān,* се образува наименованието за старейшината на жупата, друго негово значение е „селски кмет”; думата влиза в латинската и гръцката средновековна терминология - *juppania = ζουπανία* при Конст. Багрянородни; унгарците не са имали *žùpān,* него румънците са пренесли върху болярите със значението „господин”; в хърватски първата гласна изпада до *špan* „глава на жупа”, което се задържа до 16 в., но също и „надзирател на господарските имоти, дворник”; със същия облик думата я има и при панонските славяни, което се доказва от унг. *ispan* „capitaneus”, от което е словн. *išpan* „надзирател на ратаите и слугите”; унг. *ispan* е преминало и в нем. *ge Gespan;* етимологията не е съвсем сигурна, според Брюкнер и други думата е от аварския език, както и *ban;* едно от потвържденията за това би бил надписът на златната чаша от Наги Сент-Миклош (9 в.) - *ζοαπαν/ζωαπαν,* което отговаря на *ζουπαν* от прабългарските надписи; завършекът *-an* е същият както при *kagan > kan, bajan > bojan > ban* [Skok-3, 687-688].

Специално в историческия и съвременния книжовен унгарски език има лексеми като *zuppanus* (892), при което авторът историк отбелязва, че *župan* е славянска дума в унгарския език и е равна на лекс. *beg, bö,* славянска дума е и *ispán,* която първоначално е означавала не „comes castri”, а само в съчетание с думата *vár* „Burg” е означавала „várispán”, т.е. *Burggespan* „градоначалник” и освен това е и в структурата на дворцовата ттл. *Nadórispán* „comes Palatinus”, без обаче да е възможно „от произхода на думата *Gespan (ispán)* да се съди за дворцовия произход на дворцовата структура”; тук е и ттл. *suburbanus* [Györffy 1988, 133-146]; *supan* (1290) [Gombos-3, 1821], *csupa, csupán,* като значението на лекс. *csupa* се представя и изразява и посредством слсъчет. *csupán scak,* при което и двете имат знач. „puszta, merö” [MagEtSz-3, 317], също и ттл. *ispán* “управляющий, приказчик; ишпан, начальник комитата” [MagOrSz-1, 1116], откъдето и сложносъставната ттл. *várispán* „градоначалник” с помощта на лекс. *vár* „град”.

При секелите още от времето на разпадането на Западнохунската империя е известна и се използува ттл. *rabonbans* [Jancsó 1921, 7], а в средновековната унгарска антропонимия има такива мъжки лични имена в съчетание с титла като *Aba Banus,* млим *Ban* на унгарски сановник, *Bele Ban, Bolando Bano, Buzadban, Dionisius banus* [Gombos-1, 654,611; ~*~2, 985,1277; ~*~-3, 2241,2261], *ban Simon* [Histoire de la Transylvanie 1992, 198] и най-после в унгарската топонимия се срещат такива селищни имена като *Bors comes, Bors ispán, Scubanus* (1177) [Kiss-1, 198,242,335].

Наистина много странно, дори и абсурдно-парадоксално, но се оказва, че даже и по средата на миналия век, много виден и изтъкнат според неговите колеги и ученици, езиковед тюрколог, какъвто е току-що представеният и анализиран унгарски професор, не е чувал изобщо нищо за прабългарските надписи от VIII в. от Дунавска България и не е разбрал, че и в тези надписи се среща и е употребена същата титла, което в действителност означава, че тя се среща и употребява най-рано и най-напред в Европа още в прабългарския език в частност, а от тук следва така също и това, че тя е достояние и на тюркските езици изобщо.

В действителност в прабългарските гръкографични надписи от VII-IX в. и по-специално във военно-инвентарния Преславски надпис, за който вече по-горе стана дума, Титлата е употребена самостоятелно и в съчетание като *Τωυρτωυνα πιλε ζωπαν,* при което буквата *ω, ωυ* предават зв. *о,* но специално при Титлата, която се среща в друг надпис под формата *ζουπαν,* „Забележителна е само разликата във вокализма на първата сричка"; във възпоменателен надпис на хан Омуртаг от 822 г. за неговия жупан-таркан Шун от рода Кюригир - *ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρκανος,* с бележката, че *ζουπαν ταρκανος* е „сложна първобългарска титла", у Конст. Багрянородни - *ζουπάνος γέροντες,* редуването *о-ου* се среща и в други прабългарски имена и титли; пак във възпоменателен надпис от хан Омуртаг за негов жупан - *ζουπανος,* от рода Ермиар, името на когото обаче не се чете поради увреждения надпис; в надписа върху допълнително прибавената на външното дъно сребърна пластинка на сребърна чаша, принадлежала на великия жупан на България е изписано †*Σηβην ζουπανος μέγας ής Βουργαρήαν,* като точно в съчетанието *ζουπανος μέγας* Титлата се среща за първи път; „Нейният обратен словоред: съществително-прилагателно, се различава значително от обичайния гръцки, срв. †*Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάου τοϋ Νεμάνια* и това се дължи може би на влиянието или предаването на някой първобългарски израз като *ζουπαν ταρκανος,* където особеното значение на последния член е изразено чрез *μέγας* , а не за изтъкване на прилагателното"; „В Сърбия, Далмация и други западнославянски страни държавният глава е носел ттл. *μέγας ζουπάνος* покрай *ἀρχιζουπάνος;* „първобългарската титла *ζουπανος μέγας* и славянската *μέγας ζουπάνος* не могат да бъдат равнозначни, понеже Сивин не е бил държавен глава на България. Двете титли са следователно еднакви само по форма, но не и по значение"; „Заслужава да се отбележи, че както *ζουπανος μέγας* от сребърния съд, така и *ζουπαν ταρκανος* от № 61 имат неславянски лични имена Сивин и Шун, а освен това последният принадлежи към рода Κυριγιρ, който очевидно не е славянски. Изглежда, че най-висшите жупани са били първобългари." [Бешевлиев 1992, 61,200-202,231-251].

Съответно на всичко това през Първата Българска Държава е доста силна и влиятелна, много висока по място или ранг в българската административно-политическа йерархия и институцията жупан като например по времето на хан Омуртаг някой си Шун от рода Кюригир е жупан таркан; във военно-инвентарния Преславски Надпис жупанът е поставен непосредствено след ичергу-боила, който пък от своя страна идва непосредствено след хана; от надпис на дъното на сребърна чаша от вече християнския период става известно, че неин собственик е Сивин, великият жупан на България, откъдето пък според нас става ясно, че тази институция от своя страна е и вътрешно стратифицирана; жупани са и вождовете на славянските племена в границите на Държавата и те са поставени под опеката на един главен жупан, който е българин; висшите жупани обикновено са от български произход, а славянските жупани са им подчинени [Бешевлиев 1984, 144].

По времето на цар Петър (927-970) жупанът е български управител на голяма административна област, титлата му е равна на ттл. *княз* и се дава на управителите на области, които от средата на IX в. стават комитати, а техните управители - комити; пак по времето на цар Петър зависимата от българската държава област Рашка я управлява местен жупан; около 943 г. областен управител на голяма част от административната единица Добруджа е жупан Димитър, споменат в надпис от днешното румънско с. Мирча-вода, тогава голяма крепост негова резиденция и който жупан организира и ръководи отблъскването на руско-печенежско нападение през същата година, а в старобългарски надпис в скалната църквица в Мурфатлар се споменава жупан Георги, който пък трябва да е областен управител на друга част от Добруджа [Бешевлиев 1976, 17; История на България 1981, 372,398,450; Коледаров 1979, 51].

Жупанът е един от старобългарските **сановити,** които се споменават в Супрасълския сборник от XI в.: **приде съ множьствомъ воєводъ и казньць и жоупанъ** [Цейтлин 1977, 112]; кръстоносците от Третия кръстоносен поход от 1189 г. наричат жупан наместника на югозападните български земи в рамките на Византийската империя, а по това време сърбите имат жупани и един от тях е велик жупан, т.е. цар, като в латиноезичната хроника на събитията Титлата се изписва като *juppanum, juppanus,* където буквата *j* безспорно обозначава зв. *ž,* а при гръцките хронисти, описващи същите събития - като *ζουπάνος* [Златарски 1972, 2-18].

Прабългарската дума **жѫпа** от първите десетилетия на Втората българска държава има значението „хóра, област", а областният управител се нарича жупан; голямото разпространение на термините за административната единица и нейния управител в старосръбските документи се дължи на по-старото и силно българско влияние в тази страна; званията „бан" и „воевода" "се запазват за управителите на по-големи или по-малки области не само във възприелите старобългарската държавна уредба воеводства Влашко и Молдова, но даже и отсам Дунава през първите столетия след османското завоевание в поробените български земи", като „Например за един бан Вельо се говори в приписката за налагането на исляма над чепинските българи в 1666 г.", тук трябва да се има предвид и името на гр. Банско, като в лингвистични проучвания „се сочи българският произход на думата и съществуването на монголски паралели – „баян" (=богат)" [Коледаров 1989, 11].

Институцията жупан и съответната й ттл. *жупан* я има още и в Чехия, където обаче жупанът е градски управител, comes civitatis, както и в Унгария по времето на крал Стефан (998-1038), където жупаните са най-близките и най-верните съратници на краля след Църквата и велможите, но преди неговата дружина [Сотиров 1976, 31-34].

Пак по същото време ишпанът, лат. comes siculorum, при секелите в Трансилвания, които все още запазват родово-племенната си организация и обичайното си право в рамките на териториалната си единица „стол", произхожда из средите на едрите земевладелци и се назначава като представител на кралската власт едновременно за управител, военен вожд и главен съдия на стола [Юхас 1985, 95-96], докато институцията бан се учредява през 1105 г. от крал Коломан и тя обединява и подчинява les comes [Histoire de la Transylvanie 1992, 152].

За проф. Д. Немет нещата, както винаги, са пределно прости и ясни - лекс. *ispan* „vali" т.е. „областен управител", си е единствено и само Macar sözü, т.е. унгарска дума [Németh 1962, 196], преди и след него ттл. *бан* и *жупан* имат какъв ли не произход, в повечето случаи славянски за втората, при който обаче се оказва, че за нейното словообразуване служи един фамозно-куриозен суфикс, който не се среща при никоя друга дума (П. Скок), и какви ли не генетични основи, дори по две едновременно, за първата (Г. Фехер), към която толкова пъстра, но все пак много невярна картина нека да прибавим и още едно мнение, според което тази, втората титла произхожда пак от аварския език.

За съжаление, поради това, че ползуваме съкратен електронен вариант на съответното проучване на проф. Om. Pritsak [1982, 2], който обаче, като че ли, по същество само повтаря

определяното като „малко вероятно” доста отдавнашно предположение на Брюкнер [Фасмер-2, 66], сега нямаме възможност да се запознаем и преценим в детайли, аргументацията на автора и да проследим в обратен ред, чак до самия етимон, ако такъв изобщо е посочен и обоснован етимологически, възникването, образуването и развитието на думата, но според него тя идва от аварския език, културно-историческите условия и предпоставки за преминаването и заемането на която във всички южно- и западнославянски езици са от времето през VI-VIII в., когато в Аварския хаганат едновременно живеят, но според нас главно воюват, като извършват опустошителни набези към византийските земи, авари, болгари, славяни и др.

Всъщност и в действителност, както вече доста отдавна е добре известно в тюркското езикознание, разпространената и преминала във всички езици на Балканите и Средна Европа прабългарска ттл. *жупан* води своето начало от китайския език и е преминала от тук към тюркските езици изобщо и в българските езици в частност някъде към началото на Новата ера. Като част от най-многочислената група думи, заети и преминали от китайския език в тюркските езици, ттл. *župan* - титуль провинциального чиновника, има за основа кит. *tsou-pan* „секретарь; канцлер” [Баскаков 1987, 70,73; Ramstedt 1951, 72].

Поради това, че в по-късното специално-индивидуално проучване на титлата има някои допълнителни моменти, привеждаме съответните абзаци изцяло: Средновековната българска, сръбска, хърватска, унгарска, чешка, румънска и др. ттл. *жупан* е прабългарска по произход и по-точно, тя едновременно е лексикален инвентар на южнодунавския от една страна и на севернодунавския от друга страна диалект на късноантичния и ранносредновековния прабългарски език, а преди прабългарския език тя има своята генетико-историческа основа и начало в съответната отделно-самостойна дума на късноантичния китайски език. Разпространената и преминала във всички езици на Балканите и Централна Европа прабългарска ттл. *жупан* води своето начало от китайския език и е преминала от тук към тюркските езици изобщо и в българските езици в частност някъде към началото на Новата ера. Като една и част от най-многочислената група думи, заети и преминали от късноантичния китайски език в тюркските езици изобщо и в българските диалекти и езици в частност, ттл. *župan* - титуль провинциального чиновника,

има за основа кит. *tsou-pan* „секретарь; канцлер” [Баскаков 1987, 70,73; Ramstedt 1951, 72], съвр. *wáng-zuò/wángzhǒu* „ближайший помощник государя, высший сановник“ [БКРСл_2, 155-156].

В процеса на преминаването си в болгарските езици и диалекти още преди началото на Новата Ера и някъде в района на днешна Западна Монголия началната съгласна на кит. *tsou-pan* се субституира посредством болгарския зв. *s,* който под влияние на започващата да се проявява едва след това етимологична фонетична промяна *s-š,* както при лекс. *шейна, шегор* и др., се превръща в зв. *š,* който звук впоследствие в южнодунавския прабългарски диалект се озвучава до зв. *ž,* а като **šupan* се запазва в севернодунавския прабългарски диалект, поради което в латиноезичните староунгарски хроники има и форма *supan* (1290), където с течение на времето под влияние на палаталната съгласна зв. *u* преминава през зв. **ü* и се развива до зв. *i* - **šipan,* преминало и заето в доста запазен вид в хърв. *špan* „глава на жупа”.

От тази севернодунавска форма на общоболгарската лексема **šupan,* в двуезичната болгаро-маджарска езикова среда във и около маджарската столица Буда, а и много добре е известно, че в маджарския кралски двор до късно време се говори на двата езика - прабългарски и маджарски, по пътя на фонетичната промяна метатеза се получава и собствено унгарският облик на думата, същевременно и ттл. *ispán,* но резултат от същата фонетична промяна между впрочем е и доста разпространеното унг. млим *István,* получено на основата на латинското млим *Stephanus,* носено от унгарския крал Стефан (997-1038).

Наред с това, ттл. *жупан* си е собствено българска титла, макар и от прабългарски произход, тя е достояние и лексикално-номинативно средство на историческия и съвременния български език, разпространена е и е добре известна, дори и утвърдена, както се видя по-горе, в езиците не само на славянските, но и на останалите балкански и други европейски народи, именно поради което няма нужда да се „превежда”, независимо че и в теорията на превода съществува такъв факултативен принцип [Добрев 2020, 32].

Ето така се доказва и потвърждава, че гръцката буква *ζ* от слформ. *ζοαπαν/ζωαπαν* от Надпис № 21 на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош следва да се транскрибира не чрез буквата *č* (Д. Немет), нито пък чрез буквата *z* (С. Байчоров), а единствено и само посредством буквата *ž,* като при това водещо-главен аргумент в полза на точно тази транскрипция безспорно е не само току-що проведеният историко- и контактолингвистичен анализ, но и фактът, че Титлата и нейните производни, както вече се посочи по-горе, са засвидетелствувани много рано в старобългарския език на кирилска графика във вида **жоупанъ, жѫпънъ, жѫпа, жоупиште,** а така също и в латинския език под формата на *juppanum, juppanus,* като при това за описанието на същите събития гръцките хронисти си служат с ттл. *ζουπάνος,* което като цяло прави точно тази транскрипция напълно сигурна и неоспорима.

Използуването при изписването на Титлата на буквосъчетанието *οα/ωα* никак не е случайно и не може да има за фонетична стойност зв. *а* (Д. Немет), а е резултат от характерното и за този прабългарски диалект разширяване на тесните гласни, докато при втората форма на титлата има и незначително удължаване, именно което се обозначава посредством „специализиралата се” за това буква омега [Хабургаев 1974, 54].

Характерното за прабългарските езици разширяване допълнително се съпровожда и от частична дифтонгизация, който фонетичен процес като цяло между впрочем протича и се наблюдава и при прабългарската по произход унгарска антропонимия - млим *Borsoa* [ЛтИзв-5.1, 27] от свднболг. **борс* < болг. *барс* „рис; тигър; пантера”, и от което мъжко лично име между впрочем няма как, благодарение на южнославянската ликвидна метатеза, да не води своето начало и съвр. рум. ойкнм *Брашов,* но също така и при унгарската топонимия - ойкнм *Tóalmás,* което безспорно и в никакъв случай не може да бъде от унг. *tót* „szlovák” и млим *Almás,* а по-скоро и дори безспорно не от изобщо-неясно „тюркското” [MagEtSz-3, 935], а единствено и само от прабългарското по произход унг. *tolmács,* в

основата на което най-вероятно лежи днболг. **tulmač,* първата гласна при което се разширява още на прабългарска езикова почва и преминало, заето и видоизменено най-напред под влияние на етимологичната фонетична промяна *у*-ъ не само и не толкова до бълг. *тълмач* „тълкувател; преводач", но и до всички без изключение като че ли славянски езици [срв. Kiss-2, 657].

Съпроводително-непълният звук при частичната дифтонгизация в рамките на слформ. *ζοαπαν/ζωαπαν* не е зв. *й,* както преди това при слформ *ταιςη*, а зв. *а,* който именно поради тази си непълнота следва да се обозначи посредством графичния знак за кратко *ă,* така че окончателната и завършена вече транскрипция на слформ. *ζοαπαν/ζωαπαν* от Надпис № 21 се получава във вида *žoăpan* [срв. Младенов 1922, 369; ~*~1935, 37-39].

Наред с това, ттл. *жупан* си е собствено българска титла, макар и от прабългарски произход, тя е достояние и лексикално-номинативно средство на историческия и съвременния български език, разпространена е и е добре известна, дори и утвърдена, както се видя по-горе, в езиците не само на славянските, но и на останалите балкански и други европейски народи, именно поради което няма нужда да се „превежда", независимо че и в теорията на превода съществува такъв факултативен принцип.

В първата определителна група от текста на Надписа ттл. *ζοαπαν* е в постпозиция спрямо мъжкото лично име *Βουηλα* и този начин на разполагане, както се видя пак по-горе, при анализирането от страна на акад. В. Бешевлиев на изписванията и употребата на Титлата в прабългарските надписи, е собствено прабългарската форма и начин на нейната употреба и така е и при предишния спрямо жупана, по-високия прабългарски сановник кавхана, в случая кавхан Исбул, при гръкографичното прабългарско изписване на титлата на когото тя се разполага след неговото лично име - ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος. В съвременния български език обаче този род титли се употребяват в препозиция и доколкото тук става дума за превод на текста на Надписа тъкмо на съвременен български език, то Титлата трябва само да размени мястото си по отношение на личното име и да се премести пред него, а цялата синтактична група следва да получи вида *жупан Буила.*

В първата голяма определителна група от структурата на текста на Надписа, **Βουηλα·ζοαπαν·τεςη·δυγετοιγη,** особено важни и големи обаче са ролята и значението на слформ. *δυγετοιγη,* която безспорно представлява изключително рядък случай и дори прецедент в прабългарското езикознание, защото повече от сто години български и чужди езиковеди трескаво издирват, откриват, анализират и посочват като прабългарски по произход единствено и само думи и имена, но не и граматични форми от типа на това тюркско по принцип и прабългарско в частност причастие, конкретен вид инфинитна форма на глагола, каквато в действителност се явява и представлява тази словоформа.

При почти всички от досегашните проучватели на Надписа обаче слформ. *δυγετοιγη* се идентифицира и представя като финитна форма изобщо и по-специално като 3 л. ед.ч., свършено минало време на тюркския, но по-скоро на турския (?) - Turkish, например, гл. *d(t)ök-* „to pour..., to cast (metal), to form in a mould, to mould...", който в интерес на истината има само форма с начален зв. *d,* но не и с *t,* вероятно именно поради което авторът се чувствува задължен да припомни, че във Volga-Turkish зв. *t-* често се замества от зв. *d.*

Нашето притеснение и несъгласие в случая произтича от факта, че език Volga-Turkish фактически и в действителност няма, а там, на Волга има само един болгарски език - чувашки, и два къпчашки езика - татарски и башкирски, но същият автор много лесно ни го премахва това притеснение и ни успокоява, като цитира и казанотатарския речник, в който е глаголът с това малко странно поведение на началния си съгласен звук, където обаче по принцип, доколкото татарският е все пак къпчашки език, началният звук трябва да е беззвучна съгласна, но тъкмо този език пък има и силен болгарски субстрат, така че никак не е изключено някои областно-диалектни форми да са и със звучен съгласен звук, те обаче надали са собствено къпчашко-татарски, поради което не може да се считат за меродавно-

репрезентативни по отношение тъкмо на татарския език, така че в края на краищата кой ще ти гледа чак толкова и такива подробности, още повече че унгарският езиковед професор и академик е стигнал до тук без изобщо някога да ги е знаел и научил всички тези неща [срв. Németh 1971, 15].

В повечето от случаите в тази словоформа се вижда и съответно тя се идентифицира пак като 3 л. ед.ч., минало свършено време на общотюркския този път гл. *tüket-* „приключвам, завършвам", при което се изпитва и силната вътрешна потребност да се оправдае този семантически много погрешен избор с фонетически пояснения: „Началното *d-* е засвидетелствувано в дунавскоболгарския език като *δυγε- (dügä-)* „to finish". След това, като бележка под линия, се цитира стр. 88 от *Fürstenliste,* а на стр. 456: „Дунавският протоболгарски език от IX в. „документира" промяната *r-d > t: δυγε-τοιγη-dügä-tügi < *düger-dügi;* see Pritsak, *Fürstenliste,* p. 88." [Pritsak 1982].

Всъщност и в действителност по този ред и начин „Дунавският протоболгарски език от IX в." за нормално мислещия езиковед тюрколог не документира изобщо нищо, докато именно слформ. *δυγετοιγη* представя и представлява единствено и само конкретен вид инфинитна форма или казано по-кратко и точно, минало причастие на прабългарския гл. *δυγε-* с най-вероятно на първо време значение „гравирам, изписвам", изведено от по-следващите значения, и паралелите и съответствията на който прабългарски глагол само в някои от историческите тюркски езици например е сттюрк. *toqï-* „бить, ударять, стучать; вбивать, вколачивать; биться, стучать; ковать, выковывать; класть; устанавливать, воздвигать" [ДТС, 571-577], пак сттюрк. *токыт-* „велеть вырѣзать; поставить", стуйг. *Тоғы* „стучать", стузбек. *тоғун-* „бить себя" [Радлов-3, 1149,1161], стогуз. *tokı-* „бия някого; чукам по нещо; удрям, изковавам, правя; тъка" [DLT-3, 268], съвременното тур. *doku-,* една от многото и изконно турски думи, както и очевидно-безспорно родствената ѝ на основата пак на току-що посочената староогузска дума, лекс. *doğra-,* за пореден път подминати и невключени в етимологичния речник на Х. Ерен.

Въпреки и независимо и от това нека да приведем и някои от съчетанията, в рамките на които въпросният тюркски глагол се среща и използува като например *taş toḳıt-* „taş üzerine yazdırmak, hâkkettirmek, diktirmek", т.е. „изписвам, издълбавам върху камък; карам да гравира, изреже, изсече; поставям паметник"; *beñgü taş toḳıt-* „âbide diktirmek", т.е. „слагам, поставям паметник" [вж. ЭСТЯз-в-д, 247-249; Tekin Ş. 1993, 13-14, вж. и срв. Сравнительно-историческая грамматика 1988, 469].

Както обаче проличава по безспорен начин от съпоставката на първата съгласна на тези глаголи със слформ. *δυγετοιγη,* в прабългарския диалект, на основата и в рамките на който е съставен текстът на Надписа, общотюркската беззвучна съгласна се озвучава до зв. *d* и тази особеност се наблюдава още и при праб. млим *Докс* на брата на цар Симеон, което има за основа праб. **докс* „глиган", въз основа на което се образува също така и наименованието на прабългарската календарноциклова година от Именника на българските ханове, *Докс* - Глиган, и началната съгласна на която изходна основа в останалите стари тюркски езици и диалекти за разлика от тук, е беззвучна съгласна, включително и в онзи ранносредновековен, а може би дори и късноантичен прабългарски диалект на територията на днешна Северозападна Унгария, в който възниква и се образува вече приведеното и анализирано в първата глава на настоящия труд млим *Токсис,* така че тук очевидно няма никакви причини да не транскрибираме гръцката буква *δ* посредством латинската буква *d.*

По-горе вече се отбеляза, че гръцката буква *υ* има за фонетично съответствие в прабългарските надписи зв. *u,* както и това, че прабългарската широка закръглена гл. *o,* не толкова проявява тенденция към редукция, колкото в повечето случаи достига предела на тази редукция, така че напълно закономерно и в случая общотюркската широка закръглена гласна в местния диалект има за съответствие съответната тясна гласна, което в транскрипцията се отразява и посредством буквата *u.*

По-нататък няма като че ли никакви причини и гръцката буква *γ* от слформ. *δυγετοιγη,* да не обозначава зв. *g,* по силата на това, че общотюркският зв. *q* в повечето от случаите, в позиция пред гласна се озвучава, а и тази закономерност се проявява и в добре известната прабългарска ттл. *канар-тигин,* втората съставка на която, както вече се видя малко по-горе, има и облика *тегин,* но по наше впечатление в повечето от историческите тюркски езици нейната форма е с беззвучна средна съгласна или по-точно *текин.*

Наблюдавайки и размишлявайки върху фонетиката на дунавските прабългарски езици и диалекти, ние като че ли изобщо не бива да изпадаме в колебание по отношение на това, че тук всъщност действуват и се проявяват едновременно две противоположни фонетически тенденции, под въздействието и в резултат на които широките гласни се стесняват, а тесните гласни се разширяват, достатъчно примери за проявата и действието на първата от които вече бяха дадени, докато за втората тенденция става дума за първи път в настоящото изследване.

В действителност вторият гласен звук от слформ. *δυγετοιγη,* обозначен посредством гръцката буква *ϵ* наистина трябва да е точно този и да се транскрибира посредством буквата *e,* защото общотюркският изобщо и прабългарският в частност затворен, заден с непълно учленение гласен зв. **ï* с течение на времето се развива и превръща в зв. *e,* каквото развитие е налице също така и в названието *алем,* **ⱁⰾⰵⰿ,** друга форма - *елем, ἑλέμ* (822) на първия месец от прабългарския календар в Именника на българските ханове, което наименование, както достатъчно подробно ще се обоснове и докаже в друго наше изследване, е краен резултат от закономерното развитие на болг. **alïŋ,* а то пък на тюрк. **alïn* „преден; първи".

За разлика от индоевропейските езици, тюркските езици се характеризират с морфологичната граматична категория залог, суфиксите на която са няколко на брой и един от тях е суф. *-t,* който в структурата на Словоформата се крие зад гръцката букв. *τ* и който по принцип в огузския турски език се прибавя към основа, завършваща на гласна, но се оказва, че точно такъв е суфиксът и точно такова е и правилото и в българския прабългарски

език на Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, а при превода на други езици, от индоевропейското езиково семейство, например, на български език, семантиката на този суфикс се предава посредством лексеми като *карам, искам, нареждам, повелявам, давам* и др.

Гръцката букв. *τ* обаче крие зад себе си още един съгласен зв. *t,* който е от структурата на вече толкова възторжено посрещнатото в началото като изключително рядък случай и дори прецедент за прабългарския език минало причастие, суфиксът на което в голям брой тюркски езици и най-вече в огузските и по-специално в турския език, има осемвариантната форма *-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük,* които се прибавят към основата по определено правило според вида и характера на нейния предпоследен и последен звук, и което служи за образуването единствено и само на определително-подчинени изречения, в рамките на които причастната функционално-словообразувателна форма на глагола играе ролята на сказуемо на подчиненото изречение, но по същество се явява квазисказуемо [вж. и срв. Гаджиева, Серебренников 1986, 139-142].

В сравнително-историческата морфология се приема, че причастието на *-dık,* независимо че е регистрирано в руническите паметници, „се явява отличителна особеност на езиците от огузската група", но се оказва в действителност, че то си е редовен морфологичен инвентар и на българската група езици от тюркското езиково семейство [вж. и срв. Сравнительно-историческая грамматика 1988, 461-463].

Откриването тъкмо в този надпис, а и установяването наличието засега на едно-единствено причастие в прабългарския език не ни позволява да съдим за евентуалното му поведение в различни фонетични условия, но не само за това, преминавайки по същество към анализа на буквсъч. *οι,* трябва да забележим, че преценявайки шансовете на всеки един от звуково-позиционните варианти на общотюркския суфикс, именно той да се крие зад това звукосъчетание, стигаме до извода, че това може да бъде единствено и само зв. *u* от суф. **-tuq,* немалък дял при вземането на което решение има и напълно сигурното ни наблюдение и впечатление, че прословутата вокална хармония, от която неграмотно-по-неграмотно се възползува кой ли не, се развива и усъвършенствува във времето насам от по-старите към по-новите тюркски езици, което означава още и това, че няма изобщо никакви пречки тъкмо този суфикс със задна гласна да се прибави след една предна гласна, което пак в съвременния турски език например е невъзможно, от една страна и от друга страна, отново същият тесен съгласен зв. *u,* по силата на действуващия и при гореанализираното унг. *tolmács,* се разширява до съответния си широк закръглен гласен зв. *o.*

Тук няма също така обаче изобщо никакви причини да се изрази дори и най-малко съмнение, относно това, че в случая чрез гръцката букв. *ο,* очевидно-безспорно е обозначен широкият закръглен гласен зв. *o,* в резултат на което противоречието с току-що казаното за единствено възможния суфикс е повече от привидно, защото то се отнася за прабългарския език по принцип, но не и за диалекта му, на който е съставен Надписът, в който диалект, както се видя малко по-горе и то най-малко на две места, тесните гласни имат тенденция да се разширяват, което се съпровожда и от дифтонгизация, така че зад гръцкото буквсъч. *οι,* всъщност и в действителност се крие звукът дифтонг *oj.*

Както малко по-горе и тук зад гръцката букв. *γ* се крие пак зв. *g,* резултат от озвучаването на съгласния зв. *q* в позиция пред гласна, която в случая е общотюркското по принцип и собствено прабългарското в частност притежателно окончание, 3 л., ед.ч., обозначено посредством гръцката букв. *η* и подлежащо съответно на транскрипция посредством латинската букв. *i* или като цяло транскрипцията на слформ. *δυγετοιγη* получава вида *dugetojgi.*

Прабългарското причастие като че ли няма аналог в историческите кипчашки езици, защото там имаме *İčgenim,* равно на тур. *İçtiğim şey* „Нещото, което изпих" [KdKum, 81], но това причастие има своето частично тъждество в огузските езици, където все пак е доста по-

различно по начин на употреба например от огузо-турското причастие, което специално в турския език винаги има за подлог, в действителност квазиподлог, нарицателно или собствено име само и непременно в род.п. - *Kitabın bulunduğu yer* „Мястото, където се намери книгата”; *Ali'nin aldığı kitap* „Книгата, която Али взе”, докато в текста на Надписа квазиподлогът на причастието е в им.п. и той е номинативносинтактичната група *Βουηλα ζοαπαν,* която стои на мястото си пред причастието, за което се отнася и спрямо което играе ролята на подлог - **Βουηλα ζοαπαν δυγετοιγη.**

Прабългарското минало причастие на *-*tuq* обаче има своето абсолютно и несъмнено тъждество в средновековния волжскобългарски език, където в надгробен надпис от 1325 г. е изписано **وفات بلطوی تاریخ,** т.е. в края на намиращия се по средата спомагателен глагол има букв. **ی**, която, много неясно защо, както проф. Т. Текин [Tekin 1988, 41], така също и Ф. Хакимзянов [1987, 150], приемат за финитна форма на глагола, когато то си е единствено и само инфинитна форма и по-точно минало причастие на *-*tuq,* само че във волжскобългарския език съгласният зв. *q* се превръща в зв. *v,* тъкмо поради което току-що изписаният арабски израз трябва да се преведе не „Скончался: по леточислению...”, а като „Датата, на която той се спомина, беше...”.

В интерес на истината по този въпрос проф. Т. Tekin [1987] е повлиян в голяма степен от проф. Ом. Притсак, според когото слформ. *vafāt bolDuvı (=bol-Duvı)* „Vefat etti”, т.е. „Спомина се”, не е нито „глагол-име”, нито „глагол-прилагателно”, а финитна форма [27].

Но в такъв случай най-напред ще трябва да се допусне, че в местния прабългарски език има наистина едно доста необичайно за тюркските езици минало свършено време с два звука в повече спрямо същото турско време например, а и така изречението се разкъсва по начин, който придава малко странен вид на целия надгробен надпис просто като езиково съобщение, когато всъщност тъкмо от тази транскрибция си проличава напълно ясно, че съгл. *q* от причастието на *-*tuq* се развива в съгл. *v* и едва към него се прибавя и притежателното окончание, единствено благодарение на него се реализира и много специфичната за тюркските езици косвена апозиция като вид подчинителна връзка [Добрев 1981, 61-62].

Основателността и правомерността на този анализ и членение на изречението като цяло и на въпросните му съставки се потвърждава съвсем категорично-определено и при

разглеждането на надгробен надпис пак от същата област, само че от 1302 г., където след името на жената, както и в надписа на предната страница, след името на мъжа Ибрахим, идва **بلوی** в транскрипцията на T. Tekin [1988] - *belüwi,* после с помощта на подчинителния съюз *kü* това се свързва и пояснява от пожеланието, след което идва **وفات بلطوی تاریخ**, при транскрипцията на което обаче като *wafātį bąlţųwi tārīħa*, авторът очевидно се е опитал да осмисли първата дума като определяемо в персийски изафет и при превода вече на турски език по стария си начин като *Vefat etti. Tarihte yedi yüz ikinci yılda idi...* - „Спомина се. Беше на дата през седемстотин и втора година...", но така според нас, не само волжските българи, а и никой по Света не съставя надгробен надпис!

Така този автор не само, че разчленява семантически некоректно определителната група, игнорирайки от самия него приетото за съществуващо и поставеното при *bąlţųw-i* притежателно окончание към причастието, което по същество означава още, че така се и разкъсва „непозволено" на две отделни, сравнително самостоятелно-независими части, иначе единното и цялостно изречение, но и добавя към *Tarih-te* много неясно поради какви причини още и местен падеж, ето защо и по силата тъкмо на това турският превод според нас трябва да бъде като *Vefat ettiği tarih yedi yüz ikinci yıl idi* „Датата, на която тя се спомина, беше седемстотин и втората година" [136-137].

Именно поради всичко това, цялата първа определителна група **Βουηλα ζοαπαν δυγετοιγη ταιςη,** в състава на която се намира и миналото причастие на **-tuq* - *δυγετοιγη,* само че лексико-граматически съотнесено и обединено с крайното същ. *ταιςη,* не с помощта на контактна, а на дистантна синтактична връзка, вече може и трябва да се преведе на съвременен български език по следния начин: *Чашата, за която жупан Буила повели да изпишат.*

Но в структурата на първата голяма определителна група има и остана още една дума, слформ. *τεςη,* в която всички без изключение проучватели на Съкровището виждат тюркската дума *menci* със значение „чаша" и така тя става причина за по-нататъшното задълбочаване и разширяване на серията от изключително груби грешки, довели до горните изобщо неверни и направо невероятни преводи.

Всъщност и в действителност това трябва да е прабългарският гл. **teše-,* вътрешноболгарските в частност и тюркските изобщо съответствия на който са чув. *măсăлса* „стлаться" [РЧвСл, 758], караим. *mäšä = möšä* „разостлать", *mäšäk = möšäk* [Радлов-3.1, 1105], стогуз. *töşe-, тур. döşe-* „стлать, расстилать; мостить, выстилать (*камнем, мрамором и т.п.*); настилать, покрывать, облицовать (*кафелем и т.п.*); обтягивать, обивать" [ЭСЧвЯз, 267; ТРСл, 247-248; DLT-3, 266], където такива значения като „настилать, покрывать, облицовать (*кафелем и т.п.*)" очевидно-безспорно отразяват по един безупречно-точен начин и изцяло, като при това се и съгласуват максимално с вече посочения по-горе факт, че Надписът е изгравиран предварително върху златен диск, който допълнително е монтиран на вътрешното дъно на чашата, откъдето пък се стига до извода, че и при тази словоформа гръцката буква *ς* трябва да се транскрибира като *š,* следователно цялата словоформа на първо време придобива вида *teši.*

И в останалите тюркски езици коренът на глагола завършва на предна гласна, но там тя е широка, а тук е тясна, от татарските глаголи в инфинитив като *ашау* „есть", *бару* „ехать", *язу* „писать" [РТтСл, 147,405] следва да се направи изводът, че в този къпчашки език със силен болгарски субстрат суфиксът на сегашния инфинитив е зв. *-у.*

От друга страна в Орхоно-Енисейските писмени паметници има такива деепричастия като *tuta* „tenant", т.е. „държейки", *iti* „faisant", *ölü* „mourant", *bašlaju* „commençant", *süläjü* „entrant en campagne" [Thomsen 1896, 10-11,27]; в къпчашкия книжовен чагатайски език, известен още и като средноазиатски литературен език и на който са съставени даже някои от указите на турските султани от края на XV в., се срещат такива деепричастни форми като *aman tiläyi* „прося пощады", *anï istäyü* „желая того" и др., откъдето пък трябва да се направи

изводът, че и в по-новите тюркски езици има аналогично деепричастие, образуващо се посредством суфикс, състоящ се само от една гласна - по-рядко широка и по-често тясна, и присъединяващ се към завършващата на гласна основа посредством съгласния зв. *j,* следователно и в случая зад гръцката букв. *η* трябва да се крие прабългарското звукосъчетание *-eji,* докато самата словоформа, наистина за първи път в прабългарски надпис и поради това изключително важно и интересно, е деепричастие, образуващо се посредством суфикс, състоящ се само от една тясна гласна и свързващ се вътрешно към завършващата на гласен звук основа на гл. **teše-* посредством съгласния зв. *j* [вж. и срв. Гузев 1972, 235; Левитская 1976, 101-102; Сравнительно-историческая грамматика 1988, 474-475].

На основата и по силата на всичко това и цялата словоформа очевидно-безспорно трябва да се транскрибира като *tešeji* със закономерно произтичащото от същността й на деепричастие значение „облицовайки, като облицоват", и тогава преводът вече на цялата подчинително-определителна група се получава следният: *Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат.*

След така обоснования и осъществен превод на първата подчинително-определителна група в структурата на текста на Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, на същия анализ-синтез и евентуално семантико-функционално преобразуване и представяне в лексико-граматичните средства на българския език, т.е. на превод подлежи и следващата, втората подчинително-определителна група **Вουταουλ ζωαπαν ταγρογη ητζϊγη ταιζη,** на първо място в която стои слформ. *Вουταουλ,* за която по-горе вече се каза, че представлява по същество мъжко лично име, първата буква на което е подчертана и затова в светлината и на основата на това, което се каза пак по-горе за подчертаването на тази буква изобщо, няма никакви причини тази буква да не се транскрибира чрез латинската буква *B.*

На същите основания от по-горе и по-нататък въпросната словоформа се транскрибира съответно като *Butaul,* а цялата апозитивно-подчинителна група, като *Butaul žoăpan,* която обаче в своя превод на съвременен български език получава вида *жупан Бутаул.*

Настъпи мигът на най-интересния и най-сложния и труден за осмисляне и превод морфологичен елемент, който вече осуети и провали досегашните опити за тълкуване и превод на Надписа, защото всички без изключение проучватели го мислят и приемат за съществително име. Един от по-последните сред тях е и турският езиковед проф. T. Tekin [1987], от когото лично ние, като от носител на турския език, който общо взето се смята за „класически" тюркски език, не очаквахме да се подведе по тюрколозите, носители на индоевропейски езици, и да не идентифицира и семантизира тази словоформа коректно-адекватно на нейната същност, структура и синтактична функция. За съжаление тъкмо според този турски езиковед изразът *içigi tesi* може да се приеме за подчинително субстантивно-субстантивно словосъчетание, образувано с помощта на притежателното окончание 3. л. *-i,* т.е. „тас, купа за напитки" [29].

В действителност в основата на слформ. *ητζϊγη* лежи пак прабългарско, само че този път не минало, а бъдещо причастие, образувано с помощта на суф. *-iq,* и това причастие е още по-рядък, отколкото предишното минало причастие *δυγετοιγη,* и дори изключително рядък случай, защото, ако предното причастие се среща и употребява в по-голям брой исторически и съвременни тюркски езици, то това причастие се среща и употребява като че ли единствено и само в историческите, миналите тюркски езици и то предимно в българските по-общо и в болгарските, прабългарските езици и диалекти по-специално.

Според Н. Гаджиева [1973] през „общотюркската епоха" суф. *-к/-г* е причастие, което сравнително рано започва да излиза от употреба и впоследствие се превръща или в относително прилагателно име, или пък в съществително име [43-44], докато в Сравнительно-историческая грамматика [1988] се лансира не особено точно-адекватното според нас мнение, че „в ранното състояние на тюркския праезик е съществувало

отглаголното прилагателно (причастие) на *-(y)q,* само че то рано започнало да отстъпва своите позиции във връзка с появяващите се в езика синонимични образования" [469].

Към X-XI в. обаче Причастието все още е запазено в старо-огузския език и тук то се употребява напълно нормално и закономерно, видно от такива примери като **Küz keligi yayın belgülüg,** преведено като *Güzün gelişi ilk yazdan belli olur,* т.е. *Идването на есента проличава от пролетта,* но всъщност трябва да се преведе като *От лятото проличава това, че ще дойде/трябва да дойде пролетта,* където непременно трябва да се забележи, че изразът *От лятото* не е съвсем точен, защото там има инструментален падеж и буквално се казва *чрез/посредством лятото е белязано/посочено,* а така също и това, че в староогузския език квазиподлогът на подчиненото изречение е в именителен падеж, докато при съвременното съответствие на същото изречение, този подлог е задължително в родителен падеж, защото само по този начин може да бъде определен: *Güzün geleceği yazdan belli olur* [DLT-3, 160].

Както проличава достатъчно ясно и недвусмислено и от така преведените на български език причастно-субстантивни определителни групи, въпросното причастие има много особена и специфична, не адективно-призначна или субстантивно-предметна, а единствено и само модално-темпорална семантика, присъща и характерна за него, не като словоизменителна, нито пък като словообразувателна, а тъкмо и непременно като функционално-словообразувателна форма на глагола (Н. Баскаков) с такива семантични признаци като „пожелателност; изискване; наложителност" и каквато семантика може да има само в спрежението на финитния глагол.

Тази особеност и специфика на старотюркското бъдещо причастие на *-iq* се съдържа, разкрива се още по-ясно и определено и може да се види и върху други примери от староогузския език, някои от които примери може и да не се окажат причастия, а мастари или нещо друго при един по-задълбочено-подробен историкограматически анализ от гледна точка и в рамките на единствено меродавно-правомерната, всеобхватно-пълната и последователно-непротиворечивата теория според нас за семантико-функционалното

единство и взаимна адекватност на частите на речта в тюркските езици по принцип и в турския език в частност [Добрев 1998], но нека въпреки това засега да ги приведем тук като цяло, а именно: **Meninğ *barıgım* bolsa manğa tuşgıl** - *Ben gidecek olduğumda bana kavuş;* **Keyik *keligi* bolsa okta** - *Yaban hayvanı gelecek olsa ok at;* ***Ulıgu*** **-** *Uluyacak zaman;* **Bu ugur ol böri *ulıgu*** **-** *Bu sıra kurt ve kurda benzer hayvanların uluyacakları vakittir* [DLT-1, 26,136], а така също и върху един пример от къпчашкия татарски език, където обаче функционално-словообразувателният суфикс вече е друг: **Без *барасы* юллар** - *Пути, по которым нам предстоит идти* [Сравнительно-историческая грамматика 1988, 152].

Последният лексико-граматичен компонент от Надпис № 21 на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, слформ. *ταγρογη* също е причина за редица груби грешки в предложените досега прочити и преводи и в повечето от случаите тя се отъждествява с общтюрк. *tak-* „закачвам, прикачвам и др.”, без обаче да се предлага каквото и да е задоволително обяснение на морфологичните елементи след корена на глагола.

Според нас в началото на слформ. *ταγρογη,* в много отдавна променен вид и облик съгласно етимологичните фонетични закони на българските езици - аварски, болгарски и хазарски, се крие общтюрк. *саг* „здрав”, на първата съгласна на което в севернодунавския прабългарски диалект съответствието е зв. *т,* както в чув. *тав* „здоровье”, останало и запазено само в поздрави и пожелания като *Тавсье! Тав сана (е сире)!,* които се употребяват при пожелаване на здраве на този от къщата, за когото гостите вдигат тост [РЧвСл, 235].

Тъждествено на чувашкото съществително име е тат. диал. *тав* „здрав; палав, подвижен (за дете)” [ТтТДСз 420], което обаче с този зв. *в* накрая, който е чисто чувашко явление и развитие на тюрк. **г,* изобщо не е типично къпчашко и по-скоро следва да се приеме за болгарска вътрешно-интегративна заемка в този език, т.е. от болгарския субстрат към къпчако-татарския суперстрат.

Категорично-безспорно потвърждение на това наше начално предположение съдържа чувашкият етимологичен речник, където специфично-собствено чувашко развитие и продължение на общтюрк. *саг* „здрав” е прил. *сывă* „здоровый”, което очевидно-безспорно е вторично-производно от прил. *сыв* „здоров”, запазено и изглежда употребявано единствено в пожеланието *сыв пул* „будь здоров!” и именно поради което най-вероятно неизнесено в отделна речникова статия, като пак тук са приведени също така и такива типично къпчашки форми за пожелание като тат. *сау бул,* каз. *сау бол,* кирг. *соо бул* „будь здоров!”.

От друга страна, малко по-нататък пак в същия етимологичен речник е обособена в отделна речникова статия и етимологически неинтерпретираната лекс. *тав* със значението „благодарност”, което обаче според нас все още не означава, че точно такова е и първично-изходното значение на тази лексема, а точно обратното, видно от значението на тук приведеното лексикализирано вече фразеологично словосъчетание *тав курки* „заздравный ковш”, което значение пък в нашия руско-български речник отвежда към слсъчет. *заздравный кубок* „наздравна чаша”, т.е. „чаша за наздравици”, докато съответствието на лекс. *ковш* пак в този речник е „черпалка (съд с дръжка)” [ЭСЧвЯз, 199,227; РБгРк, 151,216].

Сега и тук вече може да се приеме и каже, че не дисимилативно обусловената комбинаторна промяна (М. Рясянен), а напълно закономерното за късноантичните и ранносредновековни български езици фонетично редуване *s-t* се наблюдава още и при вболг. *тычкан* „мышь”, тат. книж. *тычкан,* диал. *тыскан,* каз. *tyškan,* кирг. *тышкан* „суслик”, на които в други, исторически и съвременни тюркски езици като староогузския, уйгурския, турския и др. отговаря форма със зв. *s* - *sıçgan, sıçkan, sıçan,* независимо че последното пак липсва в турския етимологичен речник [Eren], и от които трябва да са и средноазиатският топнм *Tishkan,* също и кирг. топнм *Tyshkan,* така че като резултат очевидно няма никакви причини от цялостната словоформа да не се изолира коренът *таγ-* или в нашата транскрипция - *tag-,* с предполагаемо, но вече сигурно, а не повече или по-малко вероятно

адективно значение „здрав” [вж. и срв. Джагфар, 329,379; Рясянен 1951, 151; Щербак 1970, 161-162,172; Радлов-4.2, 1506; ТтТДСз, 435; DLT-1, 510; KirgPlNm; WdAtl].

Така осъщественото обособяване на началната част *ταγ-* на слформ. *ταγρογη,* която част фактически е и нейният корен, вече налага и извода, че този прабългарски диалект наистина е доста своеобразен и дори уникален, защото като че ли единствено и само при него от всички тюркски езици и диалекти е налице закономерното фонетично редуване *с-т,* което се среща и в чувашкия език, обаче само като изключение, докато изолирано-спорадично срещащите се думи в останалите тюркски езици трябва да са заемки от този или подобен тип диалект, но същевременно съхранява в запазен вид тюрк. **г,* което във волжскобългарския език след началото на XIV в. вече преминава в твърда сричка в зв. *w - awıl* „син” от **ogıl,* а в мека сричка - в зв. *y - ciyerme, cirem* „20” от **yegirmi,* в турска графика, но се запазва доста по-докъсно в огузските езици, в турския език до към XVII в., да не говорим за това, че във видинските турски говори и сега казват *Al bıçagi, kes ekmegi,* по повод на което ние специално можем да си мислим дали този говор е наистина турски или пък дали не съдържа много силен предтурски - узо-печенежски, кумански и дори прабългарски субстрат. Но най-важното и най-интересното, въпросният пратюркски звук продължава и се запазва и в южнодунавския прабългарски диалект и тук в гръкоезичните прабългарски надписи имаме например лекс. *ολγου* „голям, велик” от тюрк. **uluγ,* по която линия на развитие, може да се каже, че севернодунавският прабългарски диалект е напълно еднакъв и дори тъждествен с южнодунавския прабългарски диалект [вж. и срв. Бешевлиев 1992, 184; Tekin 1988, 16,30197].

Лингвотюркологически не по-малко интересна и дори любопитна е и останалата част от слформ. *ταγρογη,* първата част на която пък трябва да се съотнесе и свърже с общотюркския адвербиален суф. *-(ъ)рак,* посредством който се образуват качествени наречия или още наречия за начин и който обозначава повишена степен на процесуалния признак, както например при сттюрк. *artuqraq* „изключително много”, стогуз. *tawrak* „çabuk, acele”, т.е. „бързо, скоро”, а така също и при отличаващия се с известна специфика вариант на суфикса в чувашкия език, където той се прибавя направо към глагола, което безспорно трябва да се приеме за свидетелство, че тук той все още пази някои свои архаични лексикални черти и особености, както например към гл. *vətana* „стыдясь” се прибавя суф. *-rax - vətanarax* „более стыдясь” (Л. Левитская). Това обаче ние смятаме за необходимо да конкретизираме в смисъл, че тук адвербиалният суфикс е прибавен не към „чист” глагол, а към неговата функционално-словообразувателна форма, наречена деепричастие, в което очевидно-безспорно има чувствителна и много съществена за случая разлика.

Останалата част на слформ. *ταγρογη,* която всъщност се състои само от един-единствен звук трябва да се съотнесе и свърже не с добре известния в тюркската граматика инструментален падеж *-ин,* а с неговия омоним, адвербиално-словообразувателния суф. *-ин,* който прибавен към прилагателни имена или наречия образува качествени наречия като например сттюрк. *terkin* „быстро” от *terk* „быстрый”, *jalïŋïn* „нагишом” и мн.др. Характерното и особено важното за случая е това, че този суфикс се прибавя след падежни или други словообразувателни суфикси, както например чув. *tanśin* „соответственно”, стогуз. *tawrakın* „çabuklukla, çabuk gel” [вж. и срв. ДТС, 229,658,661; DLT-1, 468-469,588; Левитская 1976, 27-28,114,147-148; Сравнително-историческая грамматика 1988, 261-262; Gabain 1950, 154].

При това положение транскрибирането на слформ. *ταγρογη* ще има за резултат, разбира се, графичния облик *tagrogi,* но морфологически завършената и пълна словоформа в тогавашния и тамошния прабългарски език, фонетически, като звуков строеж, безспорно е изглеждала по-скоро като **tagïrogin,* зв. *о* където е последица от характерната и срещана и в други болгарски диалекти собствено-местна лабиализация с времето на зв. *а* от по-старото **tagïragin.*

Като се има предвид най-напред и преди всичко лексикалното значение на корена под формата на значението „здрав”, после и полученото на тази основа засилено адвербиално, наречно значение от рода примерно на „с много, с много голямо, с изключително голямо здраве”, което наречно значение обаче в съвременния български език, за нуждите и в рамките на този вид пожелания се предава, обозначава и изразява единствено и само посредством модално-наречната лекс. *наздраве,* то преводът на цялата подчинително-определителна група ***Вουταουλ ζωαπαν ταγρογη ητζίγη ταιςη*** следва да бъде като *Чашата, от която да пие наздраве жупан Ботаул,* в резултат и на което преводът пък на целия Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош” от прабългарски на съвременен български език, след като се обединят преводите на двете отделни подчинително-определителни групи, вече може и трябва да получи следния вид и форма, а именно:

Чашата, за която жупан Боила повели,
като облицоват, да изпишат, и от която да пие наздраве жупан Ботаул.

Последната проверка критерий за адекватността и правилността на методите и средствата за получаването на даден превод все пак и въпреки всичко е неговият вид и характер и лично на нас, тъкмо този превод поне засега ни изглежда обектно-съдържателно, максимално точен и адекватен, завършено-логичен, теоретико-методологически напълно обоснован, изводим и убедителен, което наше, индивидуално-субективно впечатление и заключение, разбира се, може и трябва да потвърдят или отхвърлят само достатъчно квалифицирани езиковеди тюрколози, способни и в състояние, в минимално задоволителната степен и по лингвистически допустимия и легитимен начин, да проникнат, обхванат, осмислят и преценят лингвотюркологически, адекватността и коректността на историко- и контактолингвистичния по принцип и на етимологичния и морфолого-синтактичния в частност анализ-синтез, както на самия текст на Надписа като цяло, така също и на всяка една от отделните му съставки, преминавайки, подобно на нас, последователно-изчерпателно и даже педантично-скрупульозно през всеки един фонетически или семантически признак, фонема, сричка, сема, семантема, суфикс, корен, основа и завършвайки в самата словоформа като тяхно интегрално средоточие и единно цяло с нейното точно определено място и функция в съответното подчинително

словосъчетание като органично-неделима част и елемент на цялостното, макар и непълно изречение на текста на Надписа.

След така предложения и обоснован превод на текста на Надпис № 21 от Златното съкровище от Наги Сент-Миклош, вече трябва напълно да се признае и приеме, че в това отношение Надписът на Боила излиза на много по-предна позиция от Преславския надпис [Добрев 2021], не толкова защото и той е съставен на прабългарски език, но преди всичко и най-вече, защото Надписът като текст и изречение е с многократно по-богат и разнообразен лексико-граматичен състав и форми - 2 собствени имена, 2 съществителни имена, 1 много рядко за тюркските езици и дори уникално наречие за начин, 3 глагола, един от които деепричастие, а останалите два елемента - 2 отделно-различни причастия, едното от които само с частичен, а другото без никакъв аналог в съседните групи тюркски езици(!), причинителен залог(!), притежателно окончание, ами синтаксисът (!!!) - 2 базисно-водещи подчинителни връзки между определяемото и двете главни определителни групи, 2 апозитивни подчинителни връзки между имената и титлите, 2 квазипредикативни връзки между тези групи и съответните причастия, 1 деепричастно-глаголна и 1 адвербиално-глаголна подчинителна връзка, всичко това е една малка зимна приказка, достатъчно красива, за да се възхити всеки, който разбира от тюркски синтаксис и морфология, и достатъчно сложна и трудна, за да си строши главата всеки, който дръзне да превежда Надписа, без да познава в детайли и до съвършенство тюркските езици и особено тяхната морфология и синтаксис, както си е било и реално досега, докато при Преславския надпис на 7 съществителни и прилагателни имена, 1 може би следлог *пиле*(?) и 3 собствени имена се пада едно-единствено притежателно окончание(!?) с една единствена по тип и характер в синтаксиса, адективно-субстантивна подчинителна връзка(!!?).

В един малко по-конкретен план и на фонетично равнище, при езика на Надписа се наблюдава характерното и за болгарския чувашки език и къпчашките, с мощен болгарски субстрат башкирски и татарски език „преместване" на гласните, в резултат на което тесните се разширяват, а широките пък се стесняват, само че при тези езици въпросният фонетичен процес се реализира едва през XVI-XVII в., докато в севернодунавския прабългарски език, на който е съставен Надписът, процесът протича още преди края на X в., което безспорно е в конкретна генетична връзка с вече посоченото и анализирано в първата глава на настоящото изследване, спорадично проявяващото се стесняване на някои от гласните при някои от имената в прабългарските надписи от VII-VIII в. [вж. и срв. Серебренников, Исанбаев 1979, 6; Щербак 1970, 149-150].

Златното съкровище от Наги Сент-Миклош е изнесено пред заплахата да бъде плячкосано и откраднато от византийския император Йоан Цимисхий по време на поробването на Източна България, от съвсем новата и направо модерна като градостроителство столица на българската държава гр. Велики Преслав, който е „първият град в европейското Средновековие, който освен външната си оградна каменна стена е имал цитадела, т.е. втора, вътрешна крепостна стена, разположена концентрично, която е обграждала дворците" [Мавродинов 1959, 136-137].

През пролетта на 971 г. Йоан Цимисхий започнал приготовления срещу русите и малко преди Великден, начело на почти 30-хилядна войска (История на България), превалил Балкана и избързал напред с един авангард от около 10-12 хил. души, изненадал, ужасил и сковал скитите, както съобщава Скилица-Кедрин, в равнината пред Преслав започнало голямо сражение, русите дали над 8 хил. жертви, огънали се и „скоро били принудени да се оттеглят зад стените на Преславската крепост"; пристигнала и останалата част от ромейската войска с обсадните машини и други бойни средства, Градът бил обкръжен и обсаден.

Обсадата била жестоко-упорита, с помощта на стълби ромеите се изкачили на стените, притиснали скитите, отчаяни, те започнали да скачат от стените и от голямата височина

загивали, някои от проникналите вътре отворили портите, градът бил превзет, „скитите побягнали към тесниите, но били хващани и избивани, а жените и децата били заробвани”; заловеният с жена си и децата си цар Борис II, „който носел още отличията на царската власт”, бил отведен пред Йоан Цимисхий (Скилица-Кедрин).

След падането на външната крепост гвардията на Светослав, шведската дружина на Свенкел се изтегля във вътрешната крепост на дворцовия комплекс, цитаделата, където се намирали дворците и съкровищницата на българските царе (История на България), оставила обаче отворена една врата, там причаквали промъкващите се поотделно-самостоятелно и търсещи плячка ромейски войници и избили 150 от тях, Йоан разбрал, изпратил силна войска, сам тръгнал начело на щурмуващите (Скилица-Кедрин), не пробили, на няколко места хвърлили запалителни вещества, вътрешната крепост пламнала, „защитниците й били принудени да излязат на открито”, след упорита съпротива Свенкел отстъпил и „с малък брой бойци се отправил за Дръстър”.

„В българската столица византийците пленили Борис II. Йоан Цимисхи му оказал присторено внимание, като го уверил, че не воюва срещу българите, а само иска да ги освободи от властта на Светослав. Уверението обаче не му попречило по-късно да задържи българския цар в плен заедно с престолонаследника и с цялото му семейство и да разграби царската съкровищница” (Лъв Дякон, История на България) [вж. и срв. ГрИзв-5, 264-274; ~*~-6, 255-274; История на България 1981, 370-397; Литаврин 2004, 5-7; Тотев 1993, 13].

Повторното няколкократно много внимателно проследяване и изучаване хронологията на събитията под определен ъгъл - съдбата на Тронната палата; за нас дори и след горните пределно-достатъчно подробно-детайлизирани описания, на все още неясно къде точно намиращата се царска съкровищница и, разбира се, на Съкровището, налага извода, че нито царската хазна, нито пък златните съдове на Съкровището са изнесени най-напред от шведската гвардия на Светослав, защото те са принудени да се измъкват от вътрешната крепост с бой, освен това в Изворите няма никакви податки за това, а и самите те, бидейки вече съюзници на българите, нямат каквито и да е причини, основания и права да започнат да грабят Тронната зала, още повече, че не се знае докъде са имали достъп и къде е можело да се движат из огромния дворцов комплекс.

Според нас царската хазна не е изнесена и от Йоан Цимисхий, защото в центъра и на челото на „триумфалното” му завръщане в Цариград има твърде малко и дори в известен смисъл може да се каже, че там почти няма нищо - една наистина безценна икона с една-единствена красива корона, платът на която бил много скъп и все пак, колко скъп, това ли е цялата печалба от войната, от която не се завърнаха може би десетина хиляди души, но предварително обявена и прогласена като война за златните съкровища на българските царе, които съкровища никак не са малки и това най-добре го знаят самите ромеи, защото именно те непрекъснато я пълнят и тъпчат тази съкровищница не от времето на хан Аспарух от края на VII в., нито пък от времето на хан Ругила от началото на V в. и на хан Атила от средата пак на този век, ами още от III-IV в., когато прабългарските племена стъпват на Кавказ и ромеите започват да им плащат за това-онова, пък и немалко техни първенци по различен повод и време лично са влизали в тронната зала на българския цар и там са виждали какви ли не, от красиви по-красиви златни съдове, тъкани и предмети.

От друга страна, напълно изключено е Съкровището да е заграбено и взето като военна плячка по някакъв начин от страна на маджарите, защото при второто си голямо нахлуване в българските земи по време на цар Симеон, макар и да представляват „страшна опасност” и както обикновено се завръщат с „големи съкровища” от българските земи, те не успяват да превземат и изобщо не проникват във Велики Преслав, а само опустошават неговите околности, ограбват и нанасят сериозни щети на манастира на цар Борис при устието на р. Тича и особено на църквата в него [Златарски 1971, 338-339; Gombos-1, 612].

При това положение на нещата очевидно-безспорно Златното съкровище от Наги Сент-Миклош е изнесено от обсадения Велики Преслав по време и непосредствено след като щурмуващите Града сломяват съпротивата на бранителите на първата крепостна стена, оцелелите от която се изтеглят в Цитаделата, от което едва тогава цар Борис II и всички останали около него разбират, че иде Краят и тогава през тунелите на града се предприема организирана евакуация, а може би и паническо бягство(?) на част от жителите - жени, старци и деца, както и на най-ценното имущество, на първо място, на пълната главно със злато хазна на Царството и на всичко онова от Тронната зала, което може да се вземе и да се понесе, но най-напред и задължително, златните съдове на Съкровището, значението и цената на които не може да не е знаел и напълно схващал и обсаденият български цар, който неясно по какви причини и съображения обаче като че ли не е взел лично участие в битките, иначе Скилица-Кедрин, в желанието си да натрупа на страниците си колкото се може повече ромейски геройски подвизи и особено на такива от Йоан, не би пропуснал случая да опише двубоя му с българския цар, даже такъв и да не се е състоял изобщо, и по-точно как Йоан побеждава българския цар, поваля го на земята и тъкмо да го прободе, му подарява живота - „Императорът не само е много скромен, но Той е и изключително великодушен и благороден!!”, щеше да напише Хронистът ромей.

Златното съкровище на българските ханове е изнесено скришом от тронната зала на царския дворец и е пренесено най-напред във Видин, а след това и в неговото имение отвъд Дунава, най-вероятно, от назначения за областен управител лично от цар Петър, жупана владетел на множество люде и земи български между Карпатите и Тиса, княз Гиляд, вече на години. Тази високоотговорна задача на него му я възложи лично младият цар Борис, който още щом получи вестта за готвения поход на Йоан Цимисхий към Велики Преслав, призова и помоли своя далечен родственик, потомъка на хановете предишни княз Гиляд, в името на пресветлия и всеобщ наш Господ-Бог и заради паметта на приснопочившия цар Петър, да побърза и да дойде да брани Престолнината Красна.

И княз Гиляд наистина пристигна начело на многобройна конна войска, но нямаше как да я вкара вътре, охранява Престолнината отвън, даде нечуван отпор в люти битки и с руси, и с ромеи, врагът обаче бе още по-многоброен и силен, надделя, той загуби много юнаци млади и стари банове и войводи, така че когато малцината останали живи натириха конете си и се изтеглиха най-напред зад първата крепостна стена, биха се и там, после пак се изтеглиха зад вътрешната крепостна стена, до него се доближи сам Царят и с безнадеждно-треперещ глас го помоли да спаси поне Златните чаши и кани на техните деди...

Десетина българи юнаци, морни-окървавени, пристъпиха плахо в тронната зала на Двореца, благоговейно поеха от ръцете на ичергу-боила кой кана, кой чаша, грижливо ги обвиха в чулове и дрехи, леко ги пуснаха в торбите шарени, Царят ги прекръсти, те се

поклониха, отстъпиха заднешком, Царят прегърна беловласия княз Гиляд, прекръсти го и го закле да пази и да бди над Светинята българска, чак докато дойде Денят тя пак да се върне и да заеме своето достойно място в Тронната зала на следващия български цар...

Отвън пожари лижат небето, звън на оръжие, стонове на ранени и хрипове на умиращи, но шепата конници, привели се над гривите, прегърнали торбите със злато в скути, мълчаливо шпорят и препускат в нощта...

Изнесеното от обсадения Велики Преслав и пренесено в Отвъддунавска България Златно съкровище от Наги Сент-Миклош незабавно се прибира, укрива и се съхранява на подходящо място в дома на жупана на българските земи между Дунав, Тиса, Марош и Карпатите княз Гиляд, който кратко време след това умира или загива в някоя битка от маджарска ръка.

Според някои сравнително по-задълбочени проучвания, а и както се пише почти навсякъде, когато стане дума за него, жупан Ахтум е син или внук на жупан Гиляд, което масово разпространено заключение обаче все още е недостатъчно конкретно и определено и именно поради това в случая е и почти безполезно, ето защо разпределяйки, разполагайки и проследявайки събитията и лицата във Времето, стигаме до извода, че княз Ахтум жупан е внук на княз Гиляд жупан и между тях двамата стои княз Бутаул жупан от Надписа на Боила и на когото фактически жупан Боила подарява златната чаша, следователно Ахтум, много малко вероятно, ако не е по-малък брат на Бутаул, е единствено и само внук на Гиляд.

Kharkhov
Dnepropetrovsk
Budapest
Odessa
SEA OF AZOV
BULGARIA
Sofia
Varna
Burgas
Sevastopol
Simferopol
Kerch
Chisinau
Belgrade
Timisoara
Cluj-Napoca
Lviv
Kiev
Zhytomyr
Vinnitsa
Zaporozhye
Donetsk
Lugansk
Kharkiv
Poltava
Sumy
Chernigov
Brest
Lutsk
Rivne
Ternopil
Ivano-Frankovsk
Uzhgorod
Lviv
Ternopil
Khmelnytskyy
Vinnitsa
Chernivtsy
Kherson
Nikolayev
Simferopol
Sevastopol
Kerch
Zaporozhye
Dnepropetrovsk
Donetsk
Lugansk
Poltava
Sumy
Chernigov
Kharkiv
Kiev
Zhytomyr
Rivne
Lutsk
Brest
Ternopil
Khmelnytskyy
Vinnitsa
Chernivtsy
Ivano-Frankovsk
Uzhgorod
Lviv
Kherson
Nikolayev
Odessa
Chisinau
Cluj-Napoca
Oradea
Arad
Timisoara
Resita
Drobeta-Turnu Severin
Craiova
Pitesti
Ploiesti
Bucuresti
Constanta
Giurgiu
Ruse
Varna
Burgas
Sofia
Pernik
Pleven
Veliko Tarnovo
Dobrich
Shumen
Targu Mures
Brasov
Sibiu
Ramnicu Valcea
Targoviste
Buzau
Braila
Galati
Focsani
Bacau
Iasi
Botosani
Suceava
Baia Mare
Satu Mare
Zahony
Nyiregyhaza
Miskolc
Eger
Szolnok
Debrecen
Kecskemet
Szeged
Pecs
Kaposvar
Szekesfehervar
Tatabanya
Gyor
Sopron
Szombathely
Nagykanizsa
Zalaegerszeg
Keszthely
Siofok
Dunaujvaros
Salgotarjan
Eger
Miskolc
Nyiregyhaza
Zahony
Satu Mare
Baia Mare
Suceava
Botosani
Iasi
Bacau
Focsani
Braila
Galati
Buzau
Targoviste
Ramnicu Valcea
Drobeta-Turnu Severin
Resita
Arad
Oradea
Cluj-Napoca
Targu Mures
Brasov
Sibiu
Craiova
Pitesti
Ploiesti
Bucuresti
Constanta
Giurgiu
Ruse
Varna
Burgas
Sofia
Pernik
Pleven
Veliko Tarnovo
Dobrich
Shumen
Gyor
Sopron
Szombathely
Nagykanizsa
Zalaegerszeg
Keszthely
Siofok
Dunaujvaros
Kecskemet
Szeged
Pecs
Kaposvar
Szekesfehervar
Tatabanya
Budapest
Belgrade

традиция при късноантичните и ранносредновековните българи, някои, но като че ли доста от мъжките лични имена, предимно в средата на висшата аристокрация, да възникват и да се образуват на основата на титли, подобно пак на горедоказаното млим *Авитохол,* така също и млим *Юлай-Бата* на моджарски, но по-скоро български бег през 816 г. по степите на дн. Южна Русия, още и млим *Вата* на „унгарски велможа" водач на въстание на секелите българи през 1045 год. и др. [вж. и срв. Джагфар 29-30; Димитров Хр. 1994, 20; Фехер 2000, 47-48; Kristó 1981, 16-35].

Това млим *Бутаул* е напълно тъждествено по своята генетична основа и структура на млил *Авитохол* на първия прабългарски хан от Именника на българските ханове, той и хан Атилла [Dobrev 2003; Добрев 2004], само че възниква и се образува на основата на другия, вече лабиализирания и редуциран севернодунавски вариант на общоболгарската ттл. *бат - бут,* в нейната звателна форма **бута,* към която сега обаче е прибавена доста време вече употребяваната и видоизменила се пак севернодунавска българска лекс. *ул,* в основата на която пък лежи дунавскоболгарската лекс. **охол* "момче; син", налице пак в тази си съкратена, но не чак толкова, форма още и при южнодунавско-прабългарското фмим *Хунол* на българския sampsis, нещо като финансов министър, Alexius Hunol [вж. и срв. История на България 1981, 226; Младенов 1926, 66; ~*~1935, 40,50,62-66; Gjuzelev 1988, 156].

Другото, също така много съществено и важно потвърждение на така направеното предположение за тъждеството на жупан Бутаул от Надписа с бащата на княз Ахтум са съобщенията на староунгарските хроники за областни управители или там comes с точно такива или почти тъждествени имена като млим *Bata/Vata,* латинографически равно на *Vatha,* както и *Bathur* е равно на *Batur, Vajta, Boyta/Voyta,* а така също и данните от унгарската топонимия, където например има ойкнм *Pata* като име на селище между Вишеград, Боршод и Дьомьор, за което се смята, че е било седалище на областен управител; ойкнм *Bátaszék,* но така също и миктп *Bátmonostor,* който е название най-вероятно на манастира, построен от княз Дюла след неговото завръщане от Константинопол, където е кръстен лично от имп. Константин Багрянороди [вж. и срв. ЛтИзв-5.1, 21-23; Gombos-1, 249,622,653; ~*~-3, 2153; Kiss-1, 231,264; ~*~-2, 310,725; WdAtl; Фехер 2000, 47; Юхас 1985, 28; Györffy 1988, 241; Káldy-Nagy 1961, 37-38].

Доколкото в староунгарските хроники се съобщава още, че Ахтум е владетел и собственик на крепостта Морисена, то княз Бутаул е този, който построява или най-малкото довършва започнатата още от баща му княз Гиляд крепост, която крепост безспорно е и негова лична резиденция или столица, и който подобно и малко повече от своя баща, почти, но все пак малко по-малко от своя син е много-много богат, има десетина села с големи имения по всички краища на жупата си; владетел е на земи безкрайни, безброй стада от едър и дребен добитък, но особено важното и ценено тогава - безброй табуни от най-различни породи коне, сред които пък са и най-ценните и скъпи бойни коне от породата тулпар, които се възсядат само преди битка и които, както и прабългарската тежкобронирана конница от личната гвардия на хан Атила преди пет столетия по същите земи, облечени в желязо и под бронирания си ездач връхлитат стремително-неудържимо сякаш тътен небесен и отдалеко глухо кънтяща, търкаляща се стоманена верига мрачно-прашен облак, върху предната линия на пешата фаланга на противника, помитат, разкъсват и гневно-разярени тъпчат, газят и мачкат с огромните си крака и копита тела на хора и оръжие… (Джагфар), такива коне у нас развъждат по Дунава, казват им унгарски, но те са български.

На изток по Марош земите на княз Бутаул се простират и граничат със земите на жупан Боила, те са стари приятели и дори сватове, често си гостуват, хранят се заедно, понякога сядат на маса и с цялото си домочадие, може да се каже и пируват, но съгласно красиво-кроткия и благоприличен традиционно-български обичай, заедно ловуват, когато се наложи и воюват с маджари, славяни или саси, при особено тържествени поводи си разменят и скъпи подаръци, така че нищо по-естествено от това скъпият приятел и боен другар княз Боила

жупан, какво от това, че е християнин, да подари на своя още по-скъп приятел и боен другар княз Бутаул жупан, нищо, че все още вярва в нашия стар Бог, нали сме от една кръв и с един език, такъв скъп и ценен златен предмет като не единствената, разбира се, златна чаша от собствената си колекция златни предмети и съдове, за която специално помоли игумена на манастира, построен от баща му княз Дюла, него самият Император го кръсти, монасите българи да му съчинят и напишат текста, а разпореди и изпрати градският златар да я облицова отвътре със златен диск и върху него да изгравира, непременно с Божия Кръст!, не, не е забравил, можеше още и *Лето 975 от Христа,* но няма място, затова само толкова поетично-милия надпис, нека пак да го прочетем и да се насладим заедно с евентуалния ни Читател на език и нрави: *Чашата, за която жупан Боила повели, като облицоват, да изпишат и от която да пие наздраве жупан Бутаул*.

След пренасянето си в Отвъддунавска България, Златното съкровище от Наги Сент-Миклош се пази и съхранява единствено и само в семейството на княз Гиляд, вече на смъртния си одър той го поверява на наследника си княз Бутаул жупан и му заръчва-поръчва да го пази като зеницата на очите си, защото това е То, Златното съкровище на нашите ханове от незапомнени времена, от неговите съдове се е хранил и пил самият Ишпор-бата, той прогони ромея и каза „Тук ще е България”; Шимун-хан, най-мъдрият и най-богатият човек на Света, му се е любувал във възхитителната си тронна зала, оттам аз и моите юнаци го изнесохме и пренесохме до нашия дом, когато, О-о-о!, какъв срам и болка българска, ромеят завладя най-големия и най-красивия дворец на Земята, ти, сине мой, трябва да го върнеш пак там, когато се освободи България...

Вече на смъртния си одър княз Бутаул поверява Съкровището на наследника си княз Ахтум жупан и му заръчва-поръчва да го пази като зеницата на очите си, защото това е То, Златното съкровище на нашите ханове от незапомнени времена, от неговите съдове се е хранил и пил самият Ишпор-бата, той прогони ромея и каза „Тук ще е България”; Шимун-хан, най-мъдрият и най-богатият човек на Света, му се е любувал във възхитителната си тронна зала, оттам моят баща и твой дядо Гиляд с последните останали живи при обсадата, българи юнаци го изнесоха и пренесоха до нашия дом, когато, О-о-о!, какъв срам и болка българска, ромеят завладя най-големия и най-красивия дворец на Земята, ти, сине мой, трябва да го върнеш пак там, когато се освободи България...

Дори възможно най-пълното и подробно досега проучване на Съкровището, каквото е унгарското представително издание, не може да си даде отговор на въпроса как и поради какви причини чаша № 21 се оказва заедно и при останалите, сравнително по-различни от нея съдове [Lásló, Rácz 1984, 159-160]!?? Всъщност и в действителност, след погребението на княз Бутаул, княз Ахтум преглежда заключеното в отделна стаичка на дома му Съкровище, дълго му се любува, идва му на ум златната чаша от колана на баща му, с която той никога не се разделяше, защото му беше скъп дар от неговия най-близък приятел, спомня си, че когато го приготвяха за Последния му път, я откачиха от колана му и я оставиха настрани, като че ли на прозореца на спалнята, отиде, намери я, позабърса я в пеша на кафтана си, погали я откъм дъното, загледа се във внушително-строгите писмена отвътре, очите му се премрежиха от сълзи, но въпреки това зашепна: *Бу-и-ла жоа-пан те-ши-йи ду-ге-той-ги, Бу-та-ул…* - тука нещо го стисна за гърлото, изхлипа, погледът му загуби буквите, изтри очите си с опакото на ръката си и продължи - *...жоа-пан таг-ро-ги,...* - повтори няколко пъти с различни интонации – *т-а-г-ро-ги,... т-а-г-ро-г-и-и и-чи-ги тей-ши...* - пак я погали с поглед и ръка, внимателно я постави най-отгоре върху другите златни съдове, спусна бавно капака на обкования с желязо дървен сандък, заотстъпва назад, излезе заднишком, затвори отвън вратата на малката стаичка и я заключи, отиде при майка си, даде й ключа и както беше чувал да казва баща му с твърд глас, и той се опита да направи същото, не можа толкова твърдо и строго, но все пак успя да каже: И никой да не влиза и да не знае какво има там!

Почти всички проучватели свързват заравянето на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош с прословитото маджарско “Завладяване на родина” през 896 г. и тук например може да се посочи напълно погрешното и невярно предположение, че „Заравянето на Съкровището вероятно е станало към края на IX в., когато в равнините на Средния Дунав нахлули маджарите и разклатили властта на българската държава” [История 1976, 137].

В действителност, поне още 70 год. след установяването си на запад от Среден Дунав маджарите не смеят да безпокоят особено българите и българските земи; те успяват да заграбят окончателно земите на княз Ахтум едва в края на първото десетилетие на XI в. и почти сигурно именно тогава, най-малко 100 год. след току-що посочения предполагаем срок, е заровено и самото Съкровище, като тези, които са го заровили, безспорно са близките на княз Ахтум, които по време на съдбовната битка са го очаквали тръпнещо-трепереща в дома му в гр. Марошвар, после гр. Чанад, отчаяно-обезверени са дочакали горчивата вест, пред някаква много голяма опасност са решили да напуснат дома си, тръгнали са на юг, но на десетина километра по-нататък, защото разстоянието между Чанад и Наги Сент-Миклош по права линия е 8 км [WdAtl], са спрели и са го заровили, вероятно са ги наближили преследвачите им или пък не са посмели да продължат пътя си със Съкровището.

Съкровището е намерено заровено в земята, грижливо подредено и наредено преди това, сравнително спокойно и без особено притеснение е изкопана плитка яма, спуснато е внимателно долу, така че не се е разместил или преместил нито един от съдовете, бавно-методично са насипали пръстта върху него, не са тъпкали с крака отгоре, иначе някоя от чашите или каните все щеше малко да се огъне, само са го позагладили, навярно са нахвърлили и са го позакрили с клони от самотното близко дърво, с листа или оголени, дали е било лято, есен или зима, тръгнали са, малко са се поотдалечили, обърнали са се, огледали са мястото, те са трима - двама от по-малките синове на княз Ахтум и управителят на дома и стопанството му, всеки един от тях трябва да го запомни много добре това място, защото пак ще дойдат за Него, Господарят ще е доволен, че успяхме всички навреме, цялото семейство да избягаме от Крепостта, преди да ни обкръжат маджарите, сварихме да вземем и Онзи сандък от малката стаичка, на добро място го закопахме, на трийсет крачки от дървото на заник слънце, никой няма, нищо се не чува, далеко назад остана един секелски

аул, какво ли има в този сандък, само старата господарка знае, ето я и нея сега, слязла от талигата, оглежда наоколо и се мъчи и тя да запомни мястото, колкото се може по-добре, защото всичко се случва, мисли си Управителят...

РУНИЧЕСКИ ПРАБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ

Илюстрирайки труда си изобилно с фотоси от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош и даже без да подозира, че не само унгарската лекс. *rovás* всъщност произхожда от прабългарския език, но и че секелската руническа писменост няма нищо общо с унгарците и унгарския език, без да говорим за много неясната и объркана унгарска етногенеза, при която за пореден път, по чисто националшовинистични съображения се неглижира българският принос в нея, G. Hosszú [2013] се залавя да разработва най-напред проблема за възникването, генеалогията и историческото развитие на руническата писменост изобщо, при което стига до извода, а може би приема, но по-скоро изобщо необосновано постулира, че тя е сложен синтез от финикийското и ранноарамейското писмо с вмъкването също така и на тюркски идеограми от неясно коя епоха и място, при което около 590 г. пр.н.е. финикийски графеми се заемат от прото-руническата писменост [11-49].

Възникване и развитие на Българската руническа писменост

Българската руническа писменост е много по-древна и по-разпространена от Орхоно-Енисейската руническа писменост; тя е първият и основно-главен клон на Тюркската руническа писменост изобщо. За големия специалист по тюркското руническо писмо Игор Кызласов най-напред тюркоезичният свят или още ранносредновековните тюркоезични народи, от най-дълбока древност се делят на „две големи културно различни групи", исторически свързани с едно от двете самостоятелни културни огнища в Средна Азия, и едната от тях е културната група на тюркоезичните българи или при него - болгари. Съответно на това има и два основни класа тюркски писмености и тюркски рунически надписи с различни корени, едната от които е Азиатската, а другата пък е Евразиатската и тъкмо към тази втората спадат и редицата писмени системи и рунически надписи на племената и народите, които възхождат към предците на волжските българи и които принадлежат на западно-средноазиатския културен център: *Следовательно, оба письменных памятника характеризуют, вероятно, культуру тюркоязычных болгар на двух особенно интересных этапах ее развития - на относительно раннем (в VIII или на рубеже IX в.) и на наиболее зрелом (в XI-XII вв.); Обнаружились две системы руноподобного письма с различными корнями. Что следует для историка из этого палеографического расчленения руноподобных текстов на два самостоятельных класса? Отсюда, впервые проистекает, что раннесредневековые тюркоязычные народы издревле разделялись на две большие культурно различные группы. За членением на „народы евроазиатских рунических письмен" и „народы азиатских рунических письмен" здесь встают два различных по истокам культурных образования. Каждое из них было исторически связано с одним из двух самостоятельных культурных очагов Средней Азии. Такое членение тюркоязычного мира на материалах письма наблюдается к VIII в. Однако эти два культурно (и языково?) отличных тюркоязычных центра сформировались значительно раньше - в неведомую нам по древности эпоху восприятия и формирования названных письменных систем. К „народам евроазиатского рунического письма" (или к западному среднеазиатскому культурному центру) среди прочих принадлежат и восходят предки волжских болгар. Иной культурный центр породил тюркоязычных носителей азиатских рунических письменностей. К ним относятся и собственно тюрки (тугю китайских летописей)* [Кызласов 2004, 1,10].

Но още по-ясно, по-точно и категорично-определено същото е казано и на друго място, като особено важното и съществено за случая е това, че Игорь Кызласов констатира и признава, че тъкмо надписите от Евразиатската група или Евразиатските тюркски надписи,

т.е. българските рунически надписи от Източна Европа, в това число и тези от Наги Сент-Миклош, все още не са разчетени, но за в бъдеще той възнамерява да се заеме с тяхното дешифриране: *The paleographic analysis of the sum total of old runic inscriptions of the Eurasian Steppes has led to understanding that all these scripts do not present the homogeneity either in Europe or in Asia. The conception presented in this book proclaims the existence of two separate groups of Türkic alphabets, the Euro-Asiatic group and the Asiatic one, each consisting of several related alphabets. The Euro-Asiatic group of the Türkic scripts (Chapter I) includes five alphabets which were not described before and are shown by the author. The inscriptions of the Don (Fig. D l, Table VII) and the Kuban (Fig. K, Table IX) alphabets were found in the N. Pontic and on the banks of the Kama river (Fig. l, Tables I-VI, VIII). They present two distinct, though close to one another, alphabets (Table X). These alphabets don't look like the Tisza runiform writing (Nagy-Szent-Miklos and Sarvas inscriptions, Tables XI, XII), the signs of Murfatlar (Table XIII) and other runiform scripts of the Southern Europe (Fig. 2). The phonological meaning of the Asiatic Türkic signs should become the basis of this work. The Euro-Asiatic Türkic inscriptions will be deciphered in the future* [Kyzlasov 2003, 1,4, вж. и срв. Кызласов 1994, 9-56,65-78].

Всъщност тъкмо това последното е много добре и отдавна известно на всички лингвисти тюрколози и историци медиевисти, включително и на българските, и специално акад. В. Бешевлиев [1976], вече преди доста време, но и понастоящем съвсем точно, много вярно и актуално, в програмно-фундаменталната си статия за етническата принадлежност на българските рунически надписи от Мурфатлар, отбеляза, че българските руни все още не са разчетени, включително и тези от Мурфатлар [12-22], докато в начина на изразяване на проф. П. Юхас [1985] „ключът за тяхното дешифриране още не е намерен" [276].

Независимо че непрекъснато попадаме в литературата и в Интернет на проучвания с точно такъв предмет и характер, а и отдавна разполагаме и понякога правим справки по монографията на С. Байчоров [1989], няма как да не бъдем пределно внимателно-предпазливи по въпроса, не толкова защото не сме се занимавали достатъчно задълбочено-подробно с този лингвистико-епиграфски обект, но най-вече и преди всичко, защото сме силно впечатлени от стила и метода на разчитане и обосновка на превода на Орхоно-Енисейските рунически паметници, направен от проф. В. Томсен, който метод и стил обаче изобщо не срещаме при нито едно от тези проучвания.

Орхоно-енисейската руническа писменост, смятана до неотдавна, а може би от някого и все още за единствената като тип руническа писменост, води своето начало от арамейското писмо, преминало и заимствувано от орхоно-енисейските тюрки с посредничеството на сасанидските перси, в империята на които арамейски език говори голяма част от населението. Поради това арамейското писмо се превръща в прототип на различни други азбуки, по-главните от които са пехлевийска, согдийска и хорезмийска, но наред с тях има и азбуки, употребявани от различни „турански" народи съседи или владетели на иранските народи, и които основни видове азбуки по-късно се развиват и разпространяват в иранския ареал и при съседните им народи, като при това обаче не е възможно да се установи със сигурност от коя точно разновидност води своето начало тюркската руническа азбука, като в случая под тюрки авторът очевидно разбира орхоно-енисейските тюрки от VII-VIII в, тук наречени от него още и „източни тюрки".

Тази руническа азбука се появява при източните тюрки в епохата, когато те започват да играят важна роля в Средна Азия, т.е. към средата на VI в., разпростират своето господство на запад, включително и върху Согдиана, побеждават ефталитите и влизат в контакт с иранските народи и цивилизация, така че през 568 г. пратеникът на тюрките занася на императора в Константинопол писмо, което той прочита с помощта на преводачи и нищо не пречи да се допусне, че писмото е било написано на тази руническа азбука.

Но руническата азбука се заражда най-напред не при тези тюрки, а при едно друго тюркско племе - уйгурите, откъдето тя е пренесена при тюрките, което налага времето на

поява на руниката да се изнесе малко по-напред. От тюрките руническата азбука преминава на север, при киргизите и при други тюркски племена на Енисей и това става през VII, а може би дори и през VI в.

Допълнително трябва да се отбележи и това, че „специфичните подобия" между тюркската азбука и азбуката, наречена хуно-скитска, са толкова малко на брой и толкова трудно уловими, за да се утвърждава някакво родство между двете азбуки (V. Thomsen), въз основа на което пък ние констатираме и специално подчертаваме, че още през 1893 г., на тогавашните изследователи е добре известна и някаква друга, „хуно-скитска" руническа азбука, която е доста по-различна от азбуката на източните тюрки, използувана при написването на Орхоно-Енисейските рунически паметници.

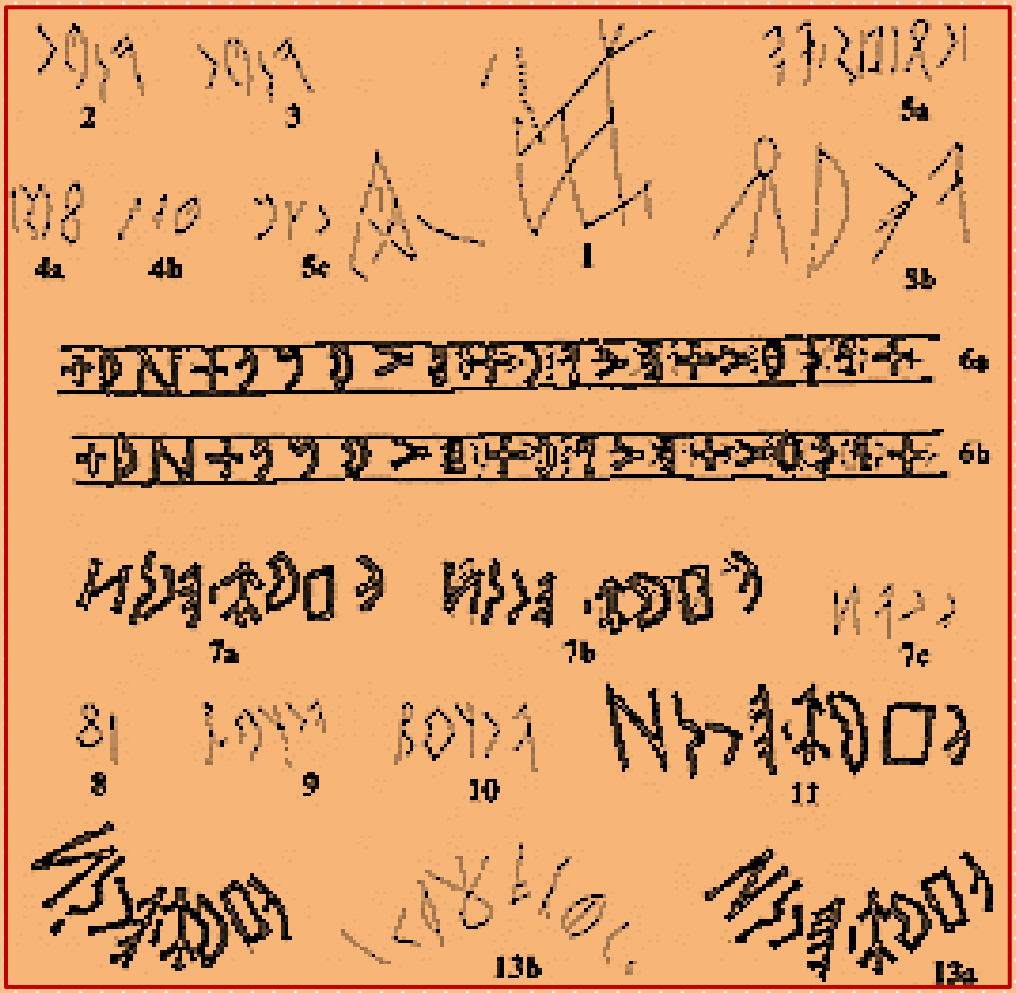

Понастоящем, между впрочем, отдавна вече никой не дири началото на руниката в Европа, както като че ли е било преди стотина години, но изглежда след Алтхайм, някои автори все още приемат, че българската руническа писменост е създадена на Северен Кавказ, около III-IV в., с което приблизително-повърхностно мнение не толкова се „спестява истината", колкото отново се игнорира дълговечно-високото културно-просветно равнище, а от тук пък се и принизяват ролята и значението на прабългарите за европейската и дори, без преувеличение, и за световната история и цивилизация.

Още в праисторическа Централна Азия и по-конкретно в Минусинската котловина, където около 2500 г. пр.н.е. се ситуира Афанасевската култура на носителите на праиндоирански език или възможно един по-стар език, отколкото този на предците на носителите на тохарски език от Синьцзян, се констатират графити, представляващи по същество специфична иконико-символична система, състояща се от маски, антропоморфни

фигури с птичи глави с продълговати клюнове, дългокраки и дълговрати птици, каквито надали има по северните ширини, и графични знаци, наподобяващи руни, особено ярко сред които се откроява някакъв знак, наподобяващ донякъде много по-късния знак Ипсилон на прабългарския бог Тангра. İn standard - в стандартната (?), а може би по-добре в общоразпространената и общоприета теория, Андроновците са индоиранци, докато Афанасевската култура е степна култура и тя не е „производител" на иконико-символични системи, именно поради което се допуска вероятността до Алтай, а преди това и до Минусинската котловина да е достигнала само някаква група от тази култура и тук да се е смесила с носители на алтайски или уралски език, именно които носители продуцират и от които трябва да са иконико-символичните системи, достигнали до наши дни като петроглифи, без, разбира се, да е напълно изключено и да е напълно възможно, но не и по необходимост, Афанасевците по начало да са носители на алтайски или угрофински език (H.-P. Francfort).

В Минусинския басейн още през VIII-II в. пр.н.е., през епохата на Тагарската култура са „разпространени клейма за дамгосване на добитък и сърповете, послужили за основа на един опростен писмен знак"; в източнотюркското руническо писмо знакът за съгл. ***к*** в съчетание със закръглена гласна идва от идеограмата на стрелата; възможно е възникването на тюркското руническо писмо да се отнесе към VI в. пр.н.е.; в „унгарската хипотеза, изградена върху промените в историческата фонетика", „най-важните названия, отнасящи се до писмеността, отделни елементи на руническото писмо и някои от неговите първични знаци са тюркско-български и са заимствувани от предците на днешните унгарци още преди V в. пр.н.е., през т.н. угорска епоха"; „нашите предци през II-III в. са заимствували от тюркско-българските племена думата *ír* и руническото писмо едновременно, но отделно от хантите" (П. Юхас).

Евентуалното предположение за зараждане на българската руническа писменост още през тези времена и по тези места обаче се обезсилва в голяма степен от съобщението на китайските извори, че хуните на тяхната северозападна граница са безписмен народ, а добре известно и безспорно е освен това, че към края на II в. пр.н.е. има опити за разпространение сред тях на китайското писмо (Н. Бичурин; Н. Крадин; П. Юхас), които опити обаче не са дали особен резултат и дори на места и за известно време китайското писмо да е било използувано от хуните, то все пак очевидно не се е задържало и утвърдило.

Именно поради това трябва да се допусне, че огуротюркският или от вътрешна гледна точка, българският вариант, но още по-точно и обектно-адекватно, българската форма и разновидност на тюркската руника се появява на отсечката Централна Монголия-Средна Азия, което като време трябва да се мисли примерно в рамките на II-I в. пр.н.е. и III-IV в. сл.н.е., където и когато китайците разбиват и спират, но по-точно отклоняват хуните българи на югозапад; те продължават миграцията си и придвижвайки се и контактувайки общо взето и предимно с ирански племена и народи, излизат на северната граница на персийската империя на Сасанидите, където се задържат може би дори и 2-3 века, след което продължават пътя си на запад.

Безспорно тъкмо през този период и по тези земи българските племена и народи осъществяват най-тесен и продължителен етнолингвистичен контакт и взаимодействие с редица ирански племена и народи, по време на което се и иранизират частично и наред с всичко останало, постепенно възприемат, усвояват, видоизменят, преобразуват, допълват със стари свои графични знаци и прилагат за своите езици и диалекти, според и с оглед на тяхната фонетико-граматична специфика, не някои, а няколко от наличните и използувани тук ирански прототипове на арамейското писмо, най-малкото и най-вероятно сако-согдийския, пехлевийския и хорезмийския едновременно.

Получената на тази основа писменост, разбира се, външнографически много прилича и дори е почти тъждествена на някои от иранските прототипове, съобразяването и отчитането

на което обяснява и слага ред в излишно-прекалено заплетения лично от страна на проф. П. Юхас [1985] казус, където според китайските посланици през 245-250 г. в древната кхмерска империя Фунан, на територията на дн. Кампучия, местната писменост „прилича на хунската".

Около и след това толкова кратко и безспорно достоверно-сигурно съобщение обаче, наред с много важната, съществена за тук и коректна по същество, но не и по езикова форма, констатация, че тези китайски посланици потвърждават наличието на писменост у хуните още през първата половина на III в., идват такива изобщо неоснователно-некоректни и неадекватни заключителни обобщения като това, че „Използуването на китайската писменост в азиатската империя на хуните е възпрепятствувало създаването на хунска писменост." или пък че хунската писменост произхожда от индуската, защото върху кхмерската литература слага отпечатък индуската култура, проникнала там чрез посредничеството на будизма и брахманизма.

Но нещата са къде по-прости и ясни - един от малко по-горе представените регионални прототипове на арамейското писмо е и индо-бактрийското писмо (V. Thomsen), именно което е заимствувано, а може би дори се и използува в своя оригинално-чист вид от тогавашните кхмери, тъкмо поради което няма как това писмо да не прилича на онова, имащо друг, а защо не и същия прототип, хунско писмо, което китайският посланик е виждал и познава поне като външен вид, но, разбира се, изобщо не е в състояние, а и не си поставя за цел да обяснява историко-генетически [вж. и срв. Бичурин, 58; Крадин 2003, 150; Юхас 1985, 277-278; Altheim 1959, 271,436-443; ~*~1960, 286,306; Francfort 2001, 155-163; Kyzlasov 2003; Thomsen 1896, 44-54].

В литературата се съобщава, че през II в. пр.н.е., забягнал при българите хунну китайски генерал ги учи на китайско писмо, въпреки че те имат своята руническа писменост от много време преди това. Не е съвсем ясно дали тази руническа писменост има връзка с писмеността на китайските колонисти около езерото Lop Nor от времето на Eastern Han: *The Chinese sources say that the Hsiung-nu did not have an ideographic form of writing as the Chinese*

did, but in the second century b.c. a renegade Chinese dignitary by the name of Yue 'taught the shan-yü how to write official letters to the Chinese court on a wooden tablet 31 cm long, and to use a seal and large-sized folder'. But the same sources indicate that when the Hsiung-nu noted down something or transmitted a message, they made cuts on a piece of wood (k'o-mu) and they also mention a 'Hu script'. The fact is that over twenty carved characters were discovered among the objects at Noin-Ula and other Hun burial sites in Mongolia and the region beyond Lake Baikal (Figs. 5 and 6). Most of these characters are either identical or very similar to letters of the Orkhon-Yenisey script of the Türks of the Early Middle Ages that occurs now and again in the Eurasian steppes. From this some specialists hold that the Hsiung-nu had a script similar to ancient Eurasian runiform, and that this alphabet itself later served as the basis for ancient Turkic writing.

Vestiges of the t'un-t'ien colonies of the Han period are still to be seen in Lun-t'ai, Shaya and Ruoqiang Counties, and the region close to Lop Nor, where traces of ancient irrigation channels and field ridges can be recognized on the red clay banks of the Qizil river. From the Tu-yin site on the north bank of Lop Nor large numbers of wooden tablets (Fig. 11) have been found, dating from the second half of the first century b.c., mostly official documents of the t'un-t'ien troops, reflecting their organization and original encampments, agricultural products, tools used, methods of cultivation, granaries and their daily life generally. From these tablets we learn that these t'un-t'ien soldiers came from all over China's inner prefectures, bringing their families with them and living there for long periods of time, engaging on the one hand in agricultural labour, and on the other hand in fulfilling the task of military defence. East of Lop Nor and in the Turfan basin were important military granaries for storing provisions. These t'un-t'ien districts gradually developed into fixed Chinese settlements in the Western Regions [History of Civilizations 1996, 161-162,233].

Със своя собствена специфика се характеризира и руническата писменост на прабългарите сабири от Късната Античност и Ранното Средновековие, известни също така и като ефталити [Добрев 2017, 823-1055; ~*~2017a, 61-210].

През I в. пр.н.е. руническо писмо имат и българите авари, кит. *ухуань*, така също и централноевропейските авари от VI-IX в., както и прабългарите секеи: *Ухуани, собственно говоря, являются [потомками] дунху. Когда в начале династии Хань сюннуский* [*шаньюй*] *Маодунь уничтожил владение дунху, оставшийся народ укрылся у горы Ухуань, от которой и принял свое название. Согласно существующим обычаям [*ухуани*] искусны в верховой езде и стрельбе из лука, занимаются охотой на диких птиц и зверей. Пасут скот, отыскивая места с [хорошей] водой и травой. Для жилья не имеют постоянного места, домом служит куполообразный шалаш, выход из которого обращен на восток, к солнцу. Едят мясо, пьют кислое молоко, одежды делают из грубой и тонкой шерсти. Уважают молодых и с пренебрежением относятся к старым. По характеру смелы и грубы. В гневе убивают*

отцов и старших братьев, но никогда не причиняют вреда матери, поскольку у матери есть сородичи и они стараются, чтобы между отцами и старшими братьями [разных родов] не было взаимной мести. Храброго и сильного, который может разбирать [возникающие] тяжбы, избирают старейшиной (дажэнь - букв.: большой человек), власть не передается по наследству. Во главе каждого рода (ило) стоит небольшой вождь, а несколько сотен или тысяч юрт (ло) образуют кочевье (бу). Когда старейшине нужно вызвать кого-нибудь, он делает зарубки на дереве, которые служат письмом, и, хотя нет письменных знаков, члены кочевья не смеют нарушать [полученное распоряжение]. Нет постоянных родовых фамилий, в качестве фамилии используется имя сильного старейшины. От старейшин и ниже каждый сам пасет скот и ведет хозяйство, не привлекая других к выполнению трудовых повинностей [Фань, 54].

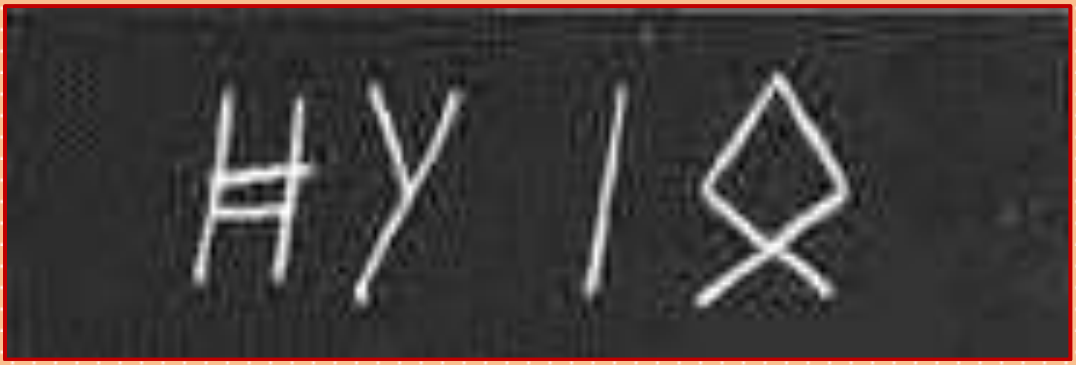

Аварская руническая надпись на костяном игольнике из могильника с. Яношхида (Венгрия, VII в.).

Археологические данные свидетельствуют о том, что авары знали руническое письмо: они высекали и выцарапывали различные заклинания, чтобы уберечься от бед, и именные знаки собственности (тамги) на различных предметах. Однако у нас нет данных, что эта письменность использовалась в переписке или в создании литературных памятников. По-видимому, героический эпос, легенды и сказки, существующие у всех народов, передавались изустно.

В XV-XVII вв. руническим письмом пользовались сёкеи - венгероязычное население Трансильвании. По сведениям венгерских хроник XIII-XIV вв., секеи появились на территории Венгрии прежде венгров. Происхождение рунической письменности у секеев неясно. Возможно, в будущем будет установлено родство аварской и секейской письменностей: ведь известно, что руническое письмо пришло к народам Восточной Европы из Центральной Азии и в VIII-IX вв. получило здесь широкое распространение [Ердейи 2014, 6,8,12, вж. и срв. Székely-Hungarian Rovás 2021].

Неотчитането и несъобразяването с всичките тези основополагащи положения на Българската рунология неизбежно води до изключително сериозни грешки и дори провали при разчитането, транскрипцията и тълкуването на конкретните рунически надписи. Така например Г. Ф. Турчанинов [1971], смесвайки и объркващи всякакви логики, генеалогии, типологии и хронологии, твърди, че руническият надпис на дъното на гърненце, намерено близо до с. Обильное, Ставрополско, на р. Кума, е съставен на осетински език и по-точно, на средновековно осетинско писмо, което представлява собствено кавказски вариант на сирийско-несторианското писмо. Това наистина може да се приеме за вярно, ако в случая не оставаха много неясно-необяснени културно-историческите условия и предпоставки за заимстването и употребата на сирийско-несторианското писмо от аланите предци на съвременните осетини и ако този надпис не се транскрибираше през „сирийско-несторианското писмо“ като **hwn' b(a)hj d(w)qj** с осетино-дигорско(Sic!) съответствие и превод във вида **хуынæ бæхи догъи** „дар конских скачек“ [81-82]. Така обаче се оказва, че много неясно кой-си участва в конни надбягвания и получава като награда единствено и

само глинено гърненце, с този „благодарствен“ надпис. Всъщност и тук праб. *дог* има значението „погребение чрез кремация“, не само поради което целият надпис следва да се преведе като *Погребение чрез кремация на хана на хоните.*

На гърдите на орела, в четирите края на кръстовидна фигура е нанесен монограмният надпис *Еспор,* което е другото и много добре известно от българските апокрифи име на Аспарух и което се образува на основата на общотюркската титла *ишбар* „княз”. На крилото на орела са запазени и се разчитат сравнително лесно трите букви *дох-,* от които ние възстановяваме словоформата *дохи,* основата на която е най-вероятно източноиранската по произход прабългарска дума **дох* „погребение чрез изгаряне”.

Таблица XXXIV, 1

ПАЛЕОГРАФИЧЕСКАЯ ТАБЛИЦА К ОЧЕРКУ 4 (ГЛАВА III)

Надпись на донышке горшочка из-под с. Обильного Ставропольского края

Сирийско-несторианское письмо		Средневековое осетинское письмо	
значение букв	форма буки	значение буки	форма буки
h		x	
w		y	
n		н	
ʿ(ajin)		æ	
b		б	
h		x	
j		и	
d		д	
ķ (q)		хъ	
j		и	

Рис. 1

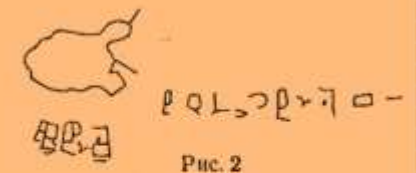

Рис. 2

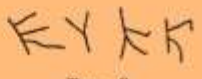

Рис. 3

В гръцка транскрипция квболг. *δόχια/δόγια* е известно още от Менандър (VI в.), а неговото старотюркско съответствие *йог* има такива значения в тюркските езици изобщо като „похороны, погребение; поминание, печаль, траур; кладбище, бугорок на могиле, могила, курган”:..

Тази дума очевидно-безспорно е заета през същата епоха и в средновековния алански език, от който е преминала и в съвременния осетински език във вида *doğ* „скачки в память умершего”, много неточно и неясно защо обаче определено от проф. В. Абаев като „древен принос в аланския език от средноазиатските тюркски езици”, когато тя си е единствено и само прабългарска заемка в този език [Добрев 2011, 166-168].

Прабългарските рунически надписи по съдовете на Златното съкровище от Наги Сент-Миклош

От чуждестранните проучватели на руническите надписи по съдовете от златното съкровище от Наги Сент-Миклош най-много до решението на проблема се доближава T. Tekin [1987, 30-34], който с твърдото убеждение, че част от руническите надписи принадлежат на дунавските българи, а и опонирайки доста обосновано на унгарския академик Д. Нимет, както и позовавайки се на орхоно-енисейските рунически надписи, за Надпис № 8 например предлага следното разчитане отляво надясно и превод: **Bıylo. (veya Buylo) Çob(a)n. İçurgi. (a)y(a)k.** - Has (saraya mensup) Buylo Çoban (ın) içki kadehi. - *Чашата за напитки на придворния боил Чобан* [вж. и срв. Németh 1933, 15-38].

Bence, yazıttaki runik harflerin ses değerleri, sırasıyla, şöyledir : *b, y (y² veya uy²?), l, o/u, ç* ve *iç, u, r, g, i, q* (kalın *k*), *y*¹. Buna göre bu yazıt bence şöyle okunmalıdır :

Bıylo. (veya *Buylo*) *Çob(a)n. içurgi. (a)y(a)k.*

Пет от съдовете за напитки имат следния рунически надпис и те са на хан Аспарух, защото върху тях отляво надясно се разчита трисловният надпис **Asparuq içu ayak.** - Asparuq'un içki kadehi. - *Чашата за напитки на Аспарух* [срв. Байчоров 1983, 117].

Asparuk'un İçki Kadehleri

Nagy-Szent Miklós definesindeki beş içki kabının veya kadehinin üzerinde runik harflerle şu yazıt bulunmaktadır :

(a)sp(a)ruk içu (a)y(a)k

Не е възможно обаче Надпис № 8 да се отнася за „чаша за напитки“, когато това в действителност е едно изящно изработено и украсено блюдо за хранене, при което от двете и на места мужду руническите букви са нанесени християнски кръстчета, които при това разчитане, превод и тълкуване остават необяснени. Разчитането и преводът на руническия

надпис върху петте съда като **Asparuq'un içki kadehi.** - *Чашата за напитки на Аспарух.* предполага, че освен тези златни купи и чаши за напитки, хан Аспарух притежава и ползва още и неясно какъв брой съдове, които обаче не са за напитки, а неясно за какво.

Заедно или след някои други унгарски проучватели, руническият надпис върху съд № 8, който се обявява за „Inscription № 1 of Nagyszentmiklós“ и очевидно-безспорно е нанесен върху изящно изработено и украсено златно блюдо за хранене, се разчита и превежда от G. Hosszú [2013] с презумпцията, че този надпис е от VIII в., нанесен е преди довършването на въпросния „bowl“ и представлява по същество „Ancient Hungarian felicitation phrase“: **The fermented woshudu [drink] for him to warm up. -** *Ферментиралата за него напитка, за да се загрее* [152-155].

За известния под № 17 рог за пиене или златен ритон G. Hosszú [2013] счита, че той трябва да се датира под VII в. и на него с руника от Карпатския басейн пише: **Emptying [of the drinking horn is] warming. -** *Пресушаването му [на ритона] е загряване.*

По същия начин се разчитат и превеждат и еднаквите надписи върху върху чаша № 10 и купа № 22, както и върху купа № 9, който подход и метод се прилагат, а и съответните резултати се получават и при останалите рунически надписи.

Чаша № 23 е с два рунически надписа, долният от които е напълно еднакъв с предходните и следователно трябва да се разчете и преведе като **Emptying [of the drinking horn is] warming. -** *Пресушаването му [на ритона] е загряване.,* докато горният има по средата си графема от Ранно-Кирилската писменост. Именно поради това той трябва да се разчете и преведе като съставен на „славянски език“, свързан с Християнството: **[It should be] yours, with water!** - *[Би трябвало] да е твоя, с вода!*

Кана № 6 има на дъното си 4 кратки надписа на такива различни езици като „Ogur (surely Onogur), another in Hungarian, Slavic“, надписът на който трябва да се датира след 893-927 г., след създаването на Кирилицата, следователно, би трябвало надписът да е направен около X-XI в., както и „As or Alan“ и със сходни значения като ‘water’, ‘with water’, or ‘water [and]

beer/wine'. - *„вода", „с вода" или „вода [и] бира/вино"*. Този четири-езичен надпис показва, че унгарци, тюрки (оногури), аси-алани и славяноезично население през Късно-Аварския период живеят заедно в Карпатския басейн.

Кани № 3 и № 4 имат съответно надписи № 7/1 и № 7/2 с едно и също разчитане и значение като 'Woshudu'(name of a fermented alcoholic drink).

За двете златни патери под № 15 и № 16 се допуска, че те не са били използвани за пиене, а за ядене на някои деликатеси - βadu, която дума, под формата *vad* [vɒd] 'wild, not cultivated, woodsy' и понастоящем съществува в унгарския език, а доколкото патерите са твърде малки, то те най-вероятно са използвани за ядене на горски плодове. Но след това разчитането вече е βadu etek, което на съвременен книжовен унгарски език е *vad étek* и се превежда като 'forest food' (=fruit).

Надписите на руника от Карпатския басейн върху дъното на кана № 5 са два на брой и то на два езика, като първият е на Ogur (probable Onogur) с фонетична транскрипция [qïm's]

и превод от същия език като ‘Kumis’. Вторият надпис пак е на руника от Карпатския басейн и е с фонетична транскрипция под формата на унгарската дума [ʃaβoɤ] ‘acid, sour’ и се превежда от унгарски като ‘Whey’ „суроватка“ [Hosszú 2013, 156-162].

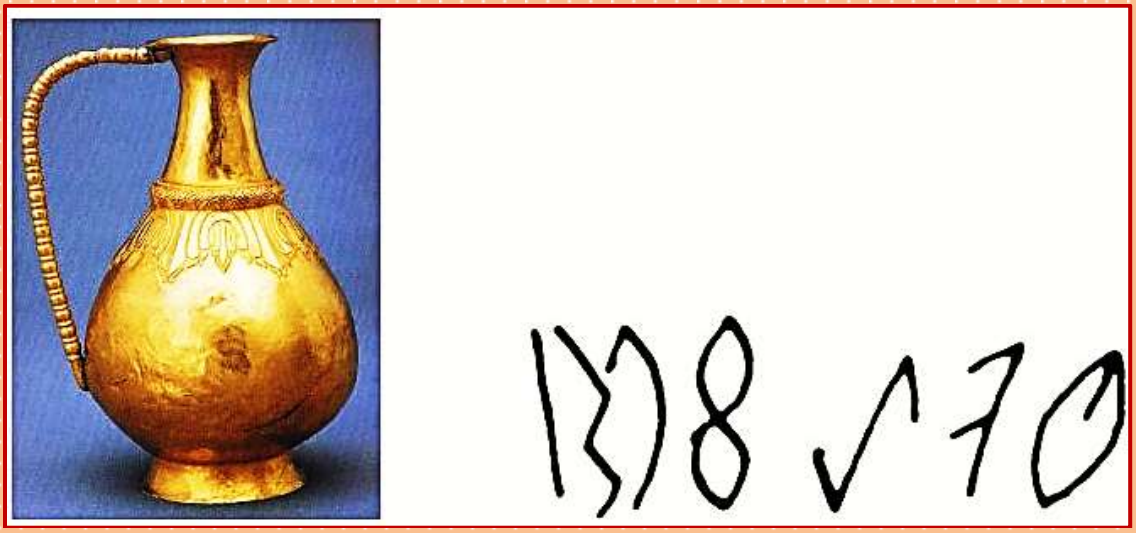

Така предложеното разчитане, превод и тълкуване на руническите надписи по съдовете на златното съкровище от Наги Сент-Миклош не може да се приеме дори и за минимално сполучливо-убедително, защото тук не е налице категорична експликация на основата на кой точно дял от тюркската руническа писменост то се осъществява; няма никакви податки за това, че Надпис № 1 е от VIII в. и то на унгарски език, когато никакви унгарци по това време няма, а за такива може да се говори едва след края на IX в., а и изключително трудно е да приеме, че подобен съд може да служи за поднасянето на боза, която изобщо не загрява, а само освежава; няма никаква логика и в надписа на златния ритон № 17, който надпис може и да бъде от VII в., само че не и като нанесен с руника от Карпатския басейн, каквато там по това време едва ли има; не може в по-горния от двата рунически надписа на дъното на чаша № 23 да има „графема от Ранно-Кирилската писменост“, защото такава писменост през VII в. няма; повече от изключено е на дъното на кана № 6 да има точно 4 надписа и то на 4 различни езика, като Кирилицата не се създава през 893-927 г., за да може надписът с „кирилската“ буква да е нанесен около X-XI, което време пък не може да съвпада с „Късно-Аварския период“ на Карпатския басейн, защото този период приключва с разгрома на аварите в края на IX в., а и за унгарци в тази област може да се говори едва след първата четвърт на XI в. и най-после, няма никаква логика в това българите оногури или пък много малко вероятно унгарците да съхраняват млечния субпродукт суроватка в една толкова изискано-красива кана, изработена от най-висока проба злато, какъвто е случаят с кана № 5.

„Теоретико-методологичните основи“ на разчитането, превода и тълкуванетото на „източноевропейската руника“, в това число и руническите надписи от златното съкровище от Наги Сент-Миклош, на О. Мудрак са не само прекалено категорично-кратки, но и пределно самонадеяно-амбициозно и претенциозно-глупави и смешни, което същевременно като цяло ги прави и фактологически много неточни и погрешни, най-малкото от които е намесата тук на осетинския език, без обаче в процеса на разчитането да се свени да прибягва до кавказките езици и неясно кой точно „тюркски език“, а така също и изобщо необоснованата и недоказана презумпция, че Съкровището по произход е аварско: *Благодаря анализу и выявлению графем и почерков, сделанному И. Л. Кызласовым, удалось найти внешние связи знаков, определить звучания и прочитать тексты, написанные этим письмом. Наибольшее количество схождений, включающих соответствие графического образа и звучание, обнаружено с секельским тайным письмом, которое использовалось венграми после их появления на «новой Родине» в Европе. Нельзя говорить об идентичности*

этих систем. Налицо дальнейшее развитие и изменение восточноевропейского рунического алфавита и его приспособление к языку с отличающейся структурой и фонетикой. Вполне естественно, что большее подобие демонстрируют варианты графем на памятниках, обнаруженных в Паннонии, т.е. в том же самом ареале. Однако следует отметить, что дешифровка звучания и прочтение памятников начинались с «донских» и «кубанских» надписей, собранных и сгруппированных И. Л. Кызласовым в его книге «Руническиe письменности евразийских степей» и интерпретации текстов рунических легенд «хазарских дирхемов». Выяснилось, что основная масса текстов написана на осетинском языке, кроме того, были обнаружены вкрапления на нахском (точнее, вайнахском или чечено-ингушском) языке. Правильность прочтения получала подтверждение с привлечением новых материалов. Позднее были обработаны надписи смешанного типа (донские/vs. Кубанские - из упомянутой книги И. Л. Кызласова), а также часть надписей, фигурирующих в книге С. Я. Байчорова «Древнетюркские рунические памятники Европы» (далее - БСЯ, 1989). Сюда попала часть памятников письма кубанского типа и комплекс надписей на посуде из «аварского клада», найденного у г. Надь-Сент-Миклош в Венгрии. Далее, благодаря участию И. Л. Кызласова, В. Я. Петрухина, В. С. Флёрова и В. Е. Флёровой, удалось изучить и прочитать одиночные памятники данного письма, найденные как на территории Придонья и Приднепровья, так и другие надписи из Венгрии и Трансильвании. Последними были найдены некоторые надписи в книге Г. Хоссу "Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems" (2013) (далее - GH, 2013). Частично этот порядок продолжает и подача материала. Сначала идут надписи донского типа, фигурирующие в монографии И. Л. Кызласова. За ними следуют погребальные надписи из Хумары (включая надпись из с. Маяки), одиночные надписи преимущественно кубанского типа (из монографии И. Л. Кызласова). Под заголовком Addenda - надписи из разных источников с территории Дона, Прикубанья, Приднепровья, а также недавно опубликованные надписи из Эсхара и Суры. Далее даются легенды чеканных монет. После них идут памятники Придунавья и Трансильвании. И завершает памятник, найденный у устья р. Камы.

Точную орфографию и исследование систем письма можно будет сделать после комплексного изучения всех памятников. Пока же даются основополагающие правила орфографии и транслитерации. Надписи читаются справа налево. В части надписей через отточия выделяются значимые синтагмы. В транскрипции используется знак -ə- с

«нулевым графическим статусом», он никак не выражается на письме и проставлен для обозначения слоговой структуры для облегчения сравнения с этимологическим материалом. Знак для -u- используется как для обозначения гласного, так и для обозначения глайда -w-, что бывает довольно часто. Возможно, такой же функциональной нагрузкой обладал и знак для гласного -i-. Знак -ú-, возможно, является лигатурой -uj-, по крайней мере, он соответствует данной последовательности в осетинском внешнем материале. Знак -k- используется для обозначения глухого велярного смычного в начале слова, а также для передачи глухих заднеязычных в ауслауте (реже в интервокале). В современном осетинском языке глухие заднеязычные в инлауте и ауслауте нехарактерны, и обычно выступает звонкий эквивалент. Знак -q- отражал как увулярный глухой (иногда звонкий) спирант, так и увулярный смычный. Но знак -χ- используется только для глухих увулярных спирантов. В транслитерации с помощью «петли» под буквой передаются специальные мягкие согласные дентального локального ряда (которые соответствуют согласным перед палатализующими гласными -i-, -e-, (?) -ä-, реже - современным аффрикатам). При субституции исторических осетинских абруптивов и сильных согласных в графике данного письма используются, как правило, знаки для звонких согласных [Мудрак 2017, 297-298].

Така се оказва, че някой-си специално си прави труда да издълбае върху камък от крепостната стена на Маяцкото градище ругатня към някоя-си, като я нарича *Девственница*, очевидно, в аварското общество девическото целомъдрие не е на особена почит; върху друг камък от същото градище и до рисунката на два коня, единият от които оседлан, пак някой-си изразява презрителното си, много неясно защо, възмущение от нищо неподозиращите добродушни добичета чрез израза *Плохие лошади широковатые коре[настые] (как) чуч[ело]";* руническият надпис по дръжката на глинена бъклица очевидно е специфично, но широко разпространено за скотовъдите изобщо любовно излияние: *Будут ласкать (собранными в щепотку) кончиками пальцев как золотого (~ золотистого) жеребенка с пугливым нравом (= встрепенувшегося норовистого золотого жеребенка);* върху черепната кост от бик е увековечен следният назидателно-укорителен пледоарий в два реда: *...Тебя славят, говорят. В траур идешь на охоту за дикими утками - это невоздержанность…*

...Грубо «на!» (сказав) даешь. Охают: «одержимый…», а болярите българи от Хумаринското градище, които надминавайки даже и руските аристократи, имат не само дневна, но и нощна прислуга, са дотолкова великодушно-щедри, че без каквото и да е ходатайство, поставят на гроба им рунически надписани камъни: *Ночному слуге поминальный столб без покровительства (?установили);* в планинска местност неясно кой точно влиза в ролята на пътна полиция и за да не се заблудят туристите, изписва върху скалата: *Стена «Кабан»;* на погребалната си урна, мъж в напреднала възраст съобщава, че по народност той е хазарин, но не както обикновено или нормално, с дълга шия, а точно обратното, с къса шия: *Ведь бывает хазарин и без шеи! (Ведь может быть хазарин короткошеим!),* и така безброй и безкрай, без никаква логика и мисъл, а също така и без всякакъв смисъл [Мудрак 2017, 302-368,383].

Апотеозът обаче на тюрколого-епиграфската некомпетентност и научна импотентност на „водещия“ руски тюрколог са „разчитането, преводът и тълкуването“ на руническите надписи от българското златно съкровище от Наги Сент-Миклош, наречено тук кой знае защо „«Клад Аттилы», обнаруженный у селения Nagy-Szent-Miklos“, и където изобилстват алогично-парадоксални, глупаво-смешни и рядко-екзотични куриози от сорта на: *Дающий наслаждение (своему) по богатству (убранства?)* - върху „красивый кувшин с четырьмя высокохудожественными изображениями“; *С (узким) горлышком (= Кувшин?)* - върху две „типовые кувшины“, които изобщо не се нуждаят да бъде съобщавано какви точно са гърлата им; *Просто так. По ценности - малая часть выкупа // Ценная добавка* - върху две кани „однотипный кувшин, обе надписи находятся практически на одном уровне“; *Найти бы мне (как) случайность кувшин и пирог с салом! (~ Достался бы мне...)* - върху два подноса, „подносы с одинаковой чеканкой по пунсону“, очевидно е изразено графически съкровеното желание на някой патологичен гастроном; *Родовой кубок (чаша, емкость для питья)* - не само върху две чаши и два бокала, но и върху рог за пиене „ чеканные надписи“ [Мудрак 2017, 369-374].

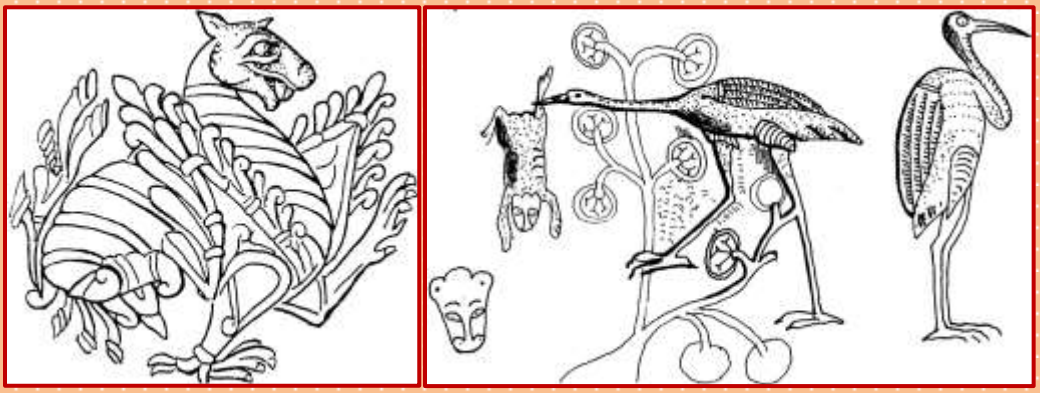

Все така абсурдно-алогично и глупаво-смехотворно е и обобщителното заключение на великия специалист по „източноевропейска руника“, върхът на което е неопровержимото му твърдение, че осетинският език, представен от „дигорската норма“, е официално-деловият език на Хазария и още безброй такива новости, които тюркологът езиковед може да види и научи за първи път единствено от тези страници: *В результате анализа комплекса восточноевропейской руники можно прийти к нескольким выводам. Внутри Хазарии официальные собственные монеты и документы имеют надписи на осетинском языке, т.е. это был язык деловой документации, хотя на монетах также применялся и «интернациональный» арабский. Письменность была территориально широко распространена и использовалась для записи на осетинском и чечено-ингушском языке (в то время лишь начинается распад этих северных нахских языков). Данный факт указывает на статус этих народов внутри государственного образования по отношению к остальным этносам. Обладали навыками чтения и письма не только представители управленческой страты, но также и военные, включая офицерский и рядовой состав, мастеровые, домохозяйки. Письменностью пользовались и принявшие христианство представители осетиноязычных «алан» (наряду с греческим письмом, если учитывать Зеленчукскую стелу). На территории Аварского каганата данная письменность обслуживала только осетинский язык, а булгароязычные тюрки использовали письмо греческими буквами. С паннонским вариантом письменности были так же знакомы и представители элиты, и чиновники, и женщины. Различия вариантов письменности не принципиально, в лучшем случае стоит отделять восточные заднепровские и паннонские изводы, включавшие некоторые графические особенности, и соответственно называть системы письма - «хазарской руникой» и «паннонским изводом» хазарской руники.*

Орфография и историческая стратификация комплекса восточных памятников нуждается в дальнейшем исследовании с точки зрения языковедов, хотя с оговорками можно для удобства использовать сложившиеся номинации «донская» и «кубанская» письменность. Следует особо отметить, что по своим лексическим (частично фонетическим и морфологическим) особенностям язык отражает, в первую очередь, именно дигорскую норму осетинского языка, т.е. к тому времени уже можно говорить о фактическом начале разделения дигорского и иронского осетинских языков. Не случайно, что отдельное упоминание этнонима дигорцев уже встречается в Армянской географии - Ашхарацуйце, памятнике предположительно VII в. н.э. [Мудрак 2017, 384-385, вж. и срв. Тишин 2017, 419-427].

Руническите надписи върху съдовете от златното съкровище от Наги Сент-Миклои са нанасяни в различно време, като една част от тях са изчегъртани с обикновено острие, докато останалите са вдълбани внимателно с длето и само надписът върху златното блюдо за хранене е изгравиран във вид на не много висока квадратна лента.

В лингвистичната съставка на Съкровището има нещо много по-важно, съществено-значимо пределно показателно с оглед на неговия произход и принадлежност - руническите надписи по него, които в никакъв случай не са германски, ирански, тюркско-орхоно-енисейски, аварски, хазарски, волжско- или кавказскоболгарски, нито пък секелскоболгарски, тези руни са единствено и само дунавскоболгарски, прабългарски и наличието тъкмо на тези рунически надписи върху Съкровището завършва, допълва и дори преизпълва лингвистичния критерий за неговия български произход и принадлежност, защото тъкмо тези рунически надписи по някои от съдовете свидетелствуват и съобщават посредством уникално-присъщата им семантика на езикови знаци, по един недвусмислено-неоспорим и никога неопровержим начин, че тъкмо тези съдове, тези кани и чаши, са били лично притежание и са били използувани по време на хранене и пиене от хан Аспарух, което за нас българите специално би трябвало изобщо да не се нуждае от какъвто и да е коментар, а само от благоговейно мълчание!!!…

Първият по-долу рунически надпис се среща най-много пъти и той е нанесен върху доста съдове. Този надпис трябва да се чете отдясно наляво, което се потвърждава не само от обичайния начин на съхраняване на ритона и на златна купа № 9, но така също и от посоката на разчитане на руническия надпис от с. Бяла: *Изложеният в Археологическия музей във Варна каменен блок от с. Бяла, Варненско, върху който тамгата на рода Дуло е издълбана между две рунически букви, безспорно е бил вграден в тукашния вал с изглед към морето. Този вал е последният, най-южният, който хан Аспарух изгражда, не само за да защити младата си държава, но и за да покаже, че именно там е нейната южна граница. И наистина, двете рунически букви се разчитат като* ***äl*** *„държава, страна“, а целият надпис съответно се превежда като* ***Държавата на Дуло*** [Добрев 2019, 63].

Пак отдясно наляво се разчита и рунически надпис от Мурфатлар: **БЯРЯХÄМ ТОНГРЕ** - *Грешен съм, Тангра.*

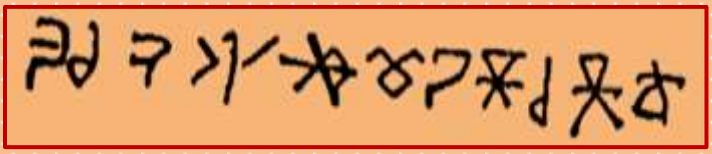

При разчитане отдясно наляво, обърнатата транслитерация на надписа от златното съкровище от Наги Сент-Миклош е във вида **I.S.O.R.U.K-Č.U.V.G** и като се има предвид графически „закодираната“ тук прабългарска лексико-морфологична структура, пак обърнатата транскрипция получава вида **ISPORUK IČUVIG,** където **ISPOR** е първоначално-основното име на хан Аспарух; **-UK** - прабългарският винителен падеж, който придава определеност на личното име и се получава слформ. *Аспаруха;* **IČ**- коренът на глагола с българско съответствие „пия“; **-UVIG** - бъдещо причастие, което в случая се субстантивира, така че под формата изречение *Да пие Аспарух*, всъщност се има предвид и трябва да се разбира *Чашата, от която да пие Аспарух.*

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

ИЗТОЧНИЦИ

Абаев - Абаев В. И.,Историкоэтимологический словарь осетинского языка, т.1-4. Ленинград, 1958-1989.
БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-6. София, 1971-2002.
Бичурин - Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1. Москва-Ленинград, 1950.
ГрИзв - Гръцки извори за българската история, т.1, 2, 6. София, 1954, 1958, 1965.
Джагфар - Джагфар Тарихы. Свод булгарских летописей, т. 1. София, 2001.
ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.
ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков-а,б,в,й,к. Москва, 1978-1997.
ЭСЧвЯз - Егоров В., Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
ЛтИзв - Латински извори за българската история, т. 1,2,5.1. София, 1958, 1960, 2001.
Радлов - Радлов В. В., Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій, т. 1-4. С.-Петербургъ, 1905-1911.

РБгРк - Учебен руско-български речник. София, 1953.
РТтСл - Русско-татарский словарь. Москва, 1984.
РЧвСл - Русско-чувашский словарь. Москва, 1971.
СлПИг - Слово о пълку Игореве. - Интернет, 2004.
ТРСл - Турецко-русский словарь. Москва, 1977.
ТтТДСз - Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан, 1969.
Фань - Фань Е, История поздней династии Хань - Хоу Хань шу. Интернет, 2018.
Фасмер - Фасмер М., Этимологический словарь русского языка, т. 1-4. Москва, 1986-1987.
AiWb - Bartholomae Chr., Altiranisches Wörterbuch. Berlin, 1961.
Clauson - Clauson G., An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford, 1972.
DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.
Doerfer - Doerfer G., Türkishe und mongolishe Elemente im Neupersishen, Band I. Mongolishe Elemente im Neupersishen. Wiesbaden, 1963.
Eren - Eren H., Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara, 1999.
KdKum - Grönbech K., Kuman Lehçesi Sözlüğü. Ankara, (s.a.).
KirgPlNm - Kirgiz Place Names. - Geographic Names Processing System. Internet, 2000.
Kiss - Kiss L., Földrajzi Nevek Etimológiai Szótára, köt. 1-2. Budapest, 1988.
MagEtSz - A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, köt. 1-4. Budapest, 1967-1984.
MagOrSz - Hadrovics L., L. Gáldi, Magyar-Orosz Szótár, köt. 1-2. Budapest, 1969.
Pokorny - Pokorny J., İndogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bd. 1-2. München, 1959.
Räsänen - Räsänen M., Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.
Skok - Skok P., Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, t. 1-4. Zagreb, 1971-1974.
WdAtl - Encarta World Atlas. - Sony CD-R, 1998.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Абаев В. И., Доистория индоиранцев в свете арио-уральских языковых контактов.- Этнические проблемы истории Центральной Азии в Древности. Москва, 1981.
Байчоров С. Я., Древнетюркские рунические памятники Европы. Отношение северокавказского ареала древнетюркской письменности к волго-донскому и дунайскому ареалам. Ставрополь, 1989.
Баскаков Н. А., Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.
~*~К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. - Советская тюркология, 1987, № 5.
Бенцинг И., Языки гуннов, дунайских и волжских болгар. - Зарубежная тюркология, вып. 1. Древние тюркские языки и литературы. Москва, 1986.
Бешевлиев В., Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. - Векове, 1976, № 4.
~*~Първобългари. София, 1984.
~*~Първобългарски надписи. София, 1992.
Гаджиева Н. З., Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Москва, 1973.
Гаджиева Н. З., Б. А. Серебренников, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. Москва, 1986.
Гузев В. Г., О ярлыке Мехмеда II. - Тюркологический сборник-1971. Москва, 1972.
Гюзелев В., Ичиргу боилите на Първата българска държава (VII-XI в.). - Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет, т. 65.3, 1971. София, 1973.
Димитров Д. П., Днешното състояние на вопроса за прабългарския произход на златното съкровище от Над сент Миклош. - Известия на Българското историческо дружество, кн. 22-24, 1948.
Димитров Хр., Българо-унгарски отношения (927-1019). - Исторически преглед, 1994-1995, № 1-2.
Добрев Ив., Структура и номинативно-функциональные особенности аппозитивных субстантивно-субстантивных словосочетаний в современном турецком языке.
- Балканско езикознание, кн. 24.2, 1981.
~*~Семантико-функционалното единство и взаимна адекватност при частите на речта в тюркските езици. - Јужнословенски филолог, кн. 54. Београд, 1998.
~*~Прабългарското ханско име Авитохол - 50 години специалност тюркология в Софийския университет „Свети Климент Охридски". Юбилеен сборник. София, 2004.
~*~Златното съкровище на българските ханове от Атилла до Симеон. София, 2005.
~*~Прабългарското име на цар Борис Кръстител. - Български изтоковедски изследвания. София, 2006.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.
~*~Българите на територията на Средна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017a.
~*~Тамгата хералдичен знак на прабългарския владетелски род Дуло в нейната представителна функция. - Епохи, 2019, № 1.

~*~Китайските по произход прабългарски титли *бан* и *жупан* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020.
~*~ Преславският надпис. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2021.
Думин С.В., Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV-XVI вв.). - Интернет, 2004.
Эрдейи И., Исчезнувшие народы. Авары. Интернет, 2014.
Златарски В. Н., История на българската държава през средните векове, т. I. История на Първото българско царство, ч. II. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). София, 1971.
~*~История на българската държава презъ срѣдните вѣкове, т. III. Второ българско царство. България при Асѣневци (1187-1280). София, 1972.
История на България, т. 2. Първа българска държава. София, 1981.
История на българското изобразително изкуство, т. 1. София, 1976.
Коледаров П., Политическа география на средновековната българска държава, т. 1-2. София, 1979, 1989.
Крадин Н. Н., Структура и общественная природа Хунской империи. - Вестник древней истории, 2003, № 4.
Кызласов И. Л., Рунические письменности евразийских степей. Москва, 1994.
~*~Руническая эпиграфика древних болгар. - Интернет, 2004.
Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
Лившиц В. А., Три серебрянные чаши из Исаковского могильника № 1. - Вестник древней истории, 2002, № 2.
Литаврин Г., Константин Багрянородный о Болгарии и болгарах. - Интернет, 2004.
Макаров И. А., Документальное досье о налоге на проституцию из Херсонеса Таврического. - Вестник древней истории, 2003, № 3.
Милев Ал., Г. Михайлов, Старогръцка граматика. София, 1966.
Младенов Ст., Надписитѣ на старобългарското съкровище от Nagy-Szent-Miklós (Банатско). - Годишникъ на Народния музей, кн. 7, 1922-1925.
Москов М., Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988.
Мудрак О. А., Аварская надпись на сосуде из клада Надь-Сент-Миклош. Интернет, 2012.
~*~Основной корпус восточноевропейской руники. - Хазарский альманах, т. 15. Москва, 2017.
Никовъ П., Кавханъ Исбул. - Сборникъ в честь на Василъ Н. Златарски. София, 1925.
Попконстантинов К., Рунически надписи от средновековна България. - Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993.
Рясянен М., Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955.
Серебренников Б.А., Н. И. Исанбаев, Восточные финно-угорские языки и их значение для истории тюркских языков Поволжья. - Советская тюркология, 1979, № 5.
Симеонов Б., Титулната практика в ханской Българии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Балканско езикознание, кн. 24.2-3, 1981.
Сотиров Г., Закони на княз Бржетислав I от 1039 г. - Векове, 1976, № 4.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва, 1988.
Тишин В. В., К методике прочтения памятников рунической письменности восточноевропейского ареала (на примере легенд серебряных дирхамов с руноподобными знаками). - Хазарский альманах, т. 15. Москва 2017.
Тодаева Б. Х., Язык монголов Внутренней Монголии. Москва, 1981.
Тотев Т., Преславското съкровище. София, 1993.
Турчанинов Г. Ф., Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. Ленинград, 1971.
Фехеръ Г., Ролята и културата на прабългарите. София, 1997.
~*~Облеклото и оръжието на старата българска войска. Военното дело на прабългарите. София, 2000.
Хабургаев Г. А., Старославянский язык. Москва, 1974.
Хакимзянов Ф. С., Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. Москва, 1987.
Цейтлин Р. М., Лексика старославянского языка. Москва, 1977.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики. Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
~*~Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. - Вопросы языкознания, 1990, № 3.
Щербак А. М., Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970.
Юхас П., Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюрко-българската култура върху маджарите. София, 1985.
Altheim Fr., Geschihte der Hunnen, Band 1-2. Berlin, 1959,1960.
Dobrev İv., Прабългарското ханско име **Аѣитохол.** - Bulgarian names of Eastern languages origin. Internet, 2003.
Fillmore Ch., The case for case. - Universals in linguistic theory. New York, 1968.
Francfort H.-P., The archaeology of protohistoric Central Asia and the problems of identifying İndo-European and Uralic-speaking populations. - Eearly Contacts between Uralic and İndo-European: Linguistic and Archaeological Considerations. Helsinki, 2001.

Gabain A. von, Alttürkische Grammatik. Leipzig, 1950.
Gjuzelev V., Medieval Bulgaria, Byzantine Empire, Black Sea - Venice - Genoa. Villach, 1988.
Golden P., ~*~The Codex Cumanicus. - Internet, 2003.
Goran D., The Treasure of Nagyszentmiklós: One of the most remarkable finds of the early European Middle Ages - https://www.thevintagenews.com, 2017.
Györffy Gy., König Stephan der Heilige. Budapest, 1988.
Halasi-Kun T., Unidentified Medieval Settlements in Southeastern Hungary. - Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh. Budapest, 1976.
Hampel J., Der Goldfund von Nagyszentmiklós sogenannter „Schatz des Attila". Budapest, 1885.
Székely-Hungarian Rovás Script. - Omniglot, 2021.
Histoire de la Transylvanie. Budapest, 1992.
History of Civilizations of Central Asia, Volume II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Paris, 1996.
Hosszú G., Herítage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Sistems. Budapest, 2013.
Jancsó B., Les Sicules. Étude historique et ethnographique. Budapest, 1921.
Káldy-Nagy J., Two sultanic HASS estates in Hungary during the XVIth and XVIIth centuries. - Acta Orientalia Hungaricae, t. 13.1-2, 1961.
Kristó Gy., Ajtony and Vidin. Turkish-Bulgarian-Hungarian Relations (VI-XI C.). - Studia Turco-Hungaricae, t. 5. Budapest, 1981.
Kyzlasov I. L., Correlation scheme of the Euro-Asiatic and Asiatic groups of the Steppe Türkic alphabets. - Internet, 2003.
Lásló Gy., İ. Rácz, The Treasure of Nagyszentmiklós. Budapest, 1984.
Maenchen-Helfen J. O., The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. Berkeley, 1973.
Memmedli Y., Eski Türkçede Şahıs Adları ve unvanları. - Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten-1994. Ankara, 1996.
Németh Gy., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Budapest-Leipzig, 1932.
~*~Les Inscriptions du Tresor de Nagyszentmıklós - Revue des Études Hongroises. Parıs, 1933.
~*~Attila ve Hunları. Ankara, 1962.
~*~The Runiform İnscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. - Acta Linguistica, t. 21(1-2), 1971.
Poppe N., Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen. - Német Armağanı. Anakara, 1962.
~*~The Hunnic Language of the Attila Clan. - Harvard Ukrainian Studies, vol. 6.4, 1982.
Ramstedt G., Alte türkische und mongolische Titel. - Journal de la Société Finno-Ougrienne, vol. 55, 1951.
Tekin Ş., Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları. Ankara, 1993.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.
~*~Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası. Ankara, 1988.
Thomsen W., İnscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Helsingfors, 1986.
~*~Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). - Samlede Afhandlinger, t. 3. København, 1917.

СЪКРАЩЕНИЯ

алт. - алтайско
англсак. - англосаксонско
арм. - арменско
балк. - балкарско
бараб. - барабинско
болг. - болгарско
буквсъчет. - буквосъчетание
бълг. - българско
вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, дори и заимстване
вмонг. - вътрешномонголско
гл. - глагол
гот. - готско
гръц. - гръцко
диал. - диалектно
дноблг. - дунавскоболгарско
ед.ч. - единствено число
зв. - звук
знач. - значение
ие. - индоевропейско
им.п. - именителен падеж
каз. - казахско
калм. - калмицко
караим. - караимско
кирг. - киргизско
книж. - книжовно
койб. - койбалско
кум. - куманско
л. - лице
лат. - латинско
лекс. - лексема
миктп - микротопоним
млим - мъжко лично име
монг. - монголско
нем. - немско
общтюрк. - общотюркско
ойкним - ойконим
перс. - персийско
пехл. - пехлевийско

пол. - полско
прил. - прилагателно (име)
рус. - руско
свднболг. - севернодунавскоболгарско
слим - селищно име
словн. - словенско
слсъчет. - словосъчетание
слформ. - словоформа
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите - само сравняване или съпоставяне
сргръц. - средногръцко
сркит. - среднокитайско
сртюрк. - среднотюркско
срхрв. - сърбохърватско
сръб. - сръбско
стб. - старобългарско
стгорнем. - старогорнонемско
стинд. - староиндийско
сткъпч. - старокъпчашко
стогуз. - староогузско
стпол. - старополско
струс. - староруско
стсръб. - старосръбско
сттюрк. - старотюркско
стузб. - староузбекско
стуйг. - староуйгурско
стчеш. - старочешко
суф. - суфикс
същ. - съществително име
съвр. - съвременен
съгл. - съгласен звук, съгласна
тат. - татарско
тел. - телеутско
ттл. - титла
топнм - топоним
тур. - турско
тюрк. - тюркско
укр. - украинско
унг. - унгарско
фмим - фамилно име
хидрнм - хидроним
хорезм. - хорезмийско
чеш. - чешко
чув. - чувашко